

Osmanlı'da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Câbîzâde Halil Fâiz Efendi ve *el-Kelimâtü'l-Usûliyye'si*

Taha Yasin Tan*

Osmanlı coğrafyasında belli dönemlerde afyon, kahve ve tütün tüketimi gibi nevâzil meseleleri hakkında tartışmalar vâki olmuş ve söz konusu maddeler hakkında pek çok âlim tarafından risaleler kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin başşehirinde eğitim almış ve hayatının sonuna kadar yine İstanbul'da eğitim vermiş Câbîzâde Halil Fâiz Efendi de (ö. 1134/1722) söz konusu meseleler hakkında kısa bir risale kaleme almıştır. Halil Fâiz Efendi afyon, kahve ve tütün tüketimi tartışmalarının taraflarının başvurdukları fıkıh usulü konuları hakkında kaleme aldığı risalesinde içtihat ve taklidin tanımları, içtihadın tecezzii, müçtehit derecesinde olmayanın müçtehid taklid görevi ve mukallidin halleri ile fakihlerin yeni karşılaşılan meselelerde yaptıkları içtihadın mahiyeti ve fıkıh usulü çerçevesindeki öncüllerinden bahsetmiştir. Söz konusu nevâzil meseleleri hakkındaki tartışmaların taraflarının verdikleri hükümlerin meşruiyeti ve bağlayıcılığını inceleyen Halil Fâiz Efendi, verilen hükümlerin meşru bir içtihat işleminin sonucu olsa bile âmmî kişilerin bu görüşlerden istediklerini tercih edebileceği ancak varılan hükmün içtihat sahibini bağlayacağı sonucuna ulaşmıştır. Müellif verdiği sonucu ise kısaca yer verdiği altı madde üzerine inşa etmiştir. Bu makalede risalenin müellifi Câbîzâde Halil Fâiz Efendi'nin hayatı ile eserleri kısaca ele alınacak, sonrasında *el-Kelimâtü'l-usûliyye fî massî'd-duhân ve şürbî'l-kahve ve bel'î'l-afyûn* adlı risalenin muhtevası incelenecek ve analiz edilecektir. Ayrıca çalışmanın sonunda risalenin neşri yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İchtihat, taklid, nevâzil, fetva, afyon, kahve, tütün, Osmanlı, Câbîzâde Halil Fâiz Efendi.

1. Giriş

Müteahhir Hanefî fıkıh geleneğinde müstakil risaleler, mezhep mesâilinin gelişmesi ve genişlemesi için bir imkân ve meşruiyet alanı teşkil etmektedir.

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) AR-GE uzmanı, ORCID 0000-0002-7109-6682, tahayasin.tan@isam.org.tr

Mütun üzerine yapılan çalışmalar ve fetvaların yanı sıra risaleler, fakihlerin sosyal değişimleri karşıladıkları ve değerlendirdikleri başlıca alt literatürdür. Haklarında risaleler kaleme alınmış fikhî konulara kahve, tütün, para vakıfları, ateşli silahla avlanmak gibi pek çok örnek verilebilir.

Tütün XI. (XVII.) yüzyıldan başlayarak Osmanlı âlimlerinin gündemlerini meşgul etmiş ve literatürde yerini almıştır. İdarenin tütün hakkında aldığı sert tedbirler ile bazı hiziplerin ötekini tanımlamak için tütünün hükmüne dair görüşlerini ölçü olarak kullanmalarının XII. (XVIII.) yüzyılda tütün tartışmalarını alevlendirdiği görülmektedir. Şeyhülislam da dahil olmak üzere âlimler fetvaları ve risalelerinde tütünün hükmüne dair farklı görüşler belirtmişlerdir. Bu görüşlerin arka planında fıkıh usulü meselelerinin yer aldığı rahatlıkla fark edilmektedir. Bunlar özellikle içtihat, içtihat ehliyetinin bir ihtisas alanıyla sınırlanması (tecezzi), taklid ve tahrîc gibi meseleler, bir mezhebe mensup âlimin fikhî çalışmalarının niteliği, meşruiyeti ve o mezhebin hâkim olduğu toplum için bağlayıcılığı ile doğrudan ilişkilidir. Nitekim tütünün mubahlığını savunan müelliflerin iddialarından biri “kendi dönemlerinde kıyas yapma yetkinliğine sahip ve hüküm verecek bir müçtehidin bulunmadığı ve buna bağlı olarak hükmü tartışılan maddenin ibâha-yı asliyye kaidesi fehvasınca mubah olduğu” şeklindeki iddialarıdır.¹ Karşı görüşteki fakihler ise kıyasa başvurmanın mümkün ve hâlâ vâki olduğunu vurgulamaktadır.²

“Afyon yutmak”, kahve içmek ve “duhan soğurmak” gibi nevâzil³ meselelerinin hükmüne dair görüş belirten müelliflerin de eserlerinde yer verdikleri usul konuları hakkında Câbîzâde Halil Fâiz Efendi kısa bir risale kaleme almıştır. Bu risalede, içtihat ve taklidin tanımları, içtihadın tecezzii, müçtehit derecesinde olmayanın müçtehid taklid görevi ve mukallidin halleri ile fakihlerin yeni karşılaşılan meselelerde yaptıkları içtihadın mahiyeti ve fıkıh usulü çerçevesindeki öncüllerinden bahsedilmektedir. Her ne kadar risale afyon yutmak, kahve içmek ve duhan soğurmayı kapsayacak şekilde kaleme alınmış olsa da müellifin yaşadığı dönemde afyon ve kahve hakkındaki

1 Mesela bk. Bahâî Mehmed Efendi, *Fetvâ-yı Duhân*, vr. 162^{a-b}; Seyyid Ali, *Risâle fi hakikî'd-duhân*, vr. 52^b; Saylan, “17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası”, s. 48; Kalaycı - Öztürk, “Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve Tahlîlu'd-Duhân Adlı Risalesi”, s. 29.

2 Mesela bk. Hamevî, *Tahlîsü'l-insân*, s. 81-83; Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*, s. 85-86; Şahin, “Risâle fi hükmi't-tütün ve'l-kahve li-Muhammed Fikhî el-Aynî”, s. 712; Hâdimî, *Risâletân fi hazariyyetü'd-duhân*, s. 233-35.

3 Nevâzil ifadesinin mezhep imamlarından sonra ortaya çıkan fikhî meselelerle sınırlı olduğu ve “herhangi bir fikhî meselenin hükmünün açıklanması” anlamına gelen fetvaya göre daha özel bir mânaya sahip olduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte bu yazıda “sonradan meydana gelen, insanlar için zorluk veya sıkıntı doğuran durum” lügavî mânasındaki nâzile kelimesinin çoğulu olarak kullanılmaktadır (bk. Kaya, “Nevâzil”).

tartışmaların büyük ölçüde azaldığı; tütünün hükmüne dair tartışmanın ise devam etmekte olduğu söylenebilir.⁴

2. CÂBİZÂDE HALİL FÂİZ EFENDİ

Câbîzâde Halil Fâiz Efendi 1085 (1674-75) yılında İstanbul Yedikule'de doğdu. İsmi Halil veya Mehmed olduğunda ihtilaf bulunmakla birlikte Halil ismiyle meşhur olup, Câbîzâde Mustafa Efendi'nin oğlu, Müneccim İsa Efendi'nin ise torunudur. *Vekâyiü'l-fuzalâ* müellifine göre "Orta Câmii der-siâmmî" Bostan Sâlih Efendi, Kara Halil Efendi, Mestcizâde Abdullah Efendi ve Mutavvelci Efendi'den ders almıştır.⁵ Câbîzâde'nin genç yaşta ve geniş bir sahada kazandığı yetkinlik hakkında Şeyhî şu tespitlerde bulunmaktadır: "Ravza-i ilm ü irfanda demîde ve hengâm-ı cevânîde mertebe-i kemâle resîde olmuşdı... Merhûm-ı mezbûr maârif-i ilmiyye ile meşhûr, her fende mümtâz, her vâdîde ser-efrâz, elsine-i selâse tekellümüne kâdir, ilm-i nücûmda dahi mahareti zâhir idi..."⁶ Câbîzâde ayrıca Neşâtî Ded'e'den Farsça okumuş olup şairliği ile de tanınmıştır.⁷ Câbîzâde'nin bir divanının bulunduğu da kaydedilmektedir.⁸

Câbîzâde'nin bir medresede müderrislik yaptığına dair ilgili kaynaklarda bir kayda rastlanılmamışsa da Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, Câbîzâde'nin eğitimini İstanbul'da tamamladıktan sonra ders vermeye başladığını ve derslerine "kısa zamanda pek çok ilim talibinin toplandığını" belirtir.⁹ Talebeleri arasında hocası gibi şairliği ve çeşitli ilimlerdeki yetkinliği ile meşhur Mehmed İsmet Efendi (ö. 1160/1747) ve astronomik cetvelleriyle bilinen Sâlih Efendi Mimarî'nin (ö. 1188/1775) olduğu bilinmektedir.¹⁰ Bununla birlikte Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, Câbîzâde'nin zamansız ölümü sebebiyle talebelerine icazet verememesi ve daha sonraları "âsârının tab'ına himmet

4 Uyuşturucu maddelerin hükmüne dair tartışmalar için bk. Tan, *Hanefî Furû Fıkıh Literatüründe Uyuşturucu Maddelerin Hükmü*, s. 83-90, 190-200, 200-202; Başoğlu, "Uyuşturucu". Kahvenin hükmüne dair tartışmalar için bk. Bostan, "Kahve".

5 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyî'u'l-Fuzala*, IV, 3427.

6 Şeyhî Mehmed Efendi, IV, 3427-29; benzer ifadeler için bk. Safayî, *Tezkire-i Safayî*, s. 487.

7 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyî'u'l-Fuzala*, IV, 3427; Kesik, "Fâ'iz, Câbî-zâde Halil Fâ'iz Efendi".

8 İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, I, 392-94; Kesik, "Fâ'iz, Câbî-zâde Halil Fâ'iz Efendi".

9 Bursalı Mehmed Tâhir, "Fâiz Halil Efendi", 1329, s. 118.

10 Bk. Aydıöz, "İsmet Mehmed Efendi", s. 224-26; Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, I, 515; II, 494; İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, I, 392; İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, I, 168.

olunmadığından” ötürü hak ettiği şöhrete kavuşamadığını belirtir.¹¹ Yakalandığı “sevda” (melankoli)¹² hastalığı sebebiyle derslerine ara verdiği ve kısa bir süre sonra Yedikule yakınlarındaki evinde 11 Cemâziyelevvel 1134’te (27 Şubat 1722) kendini asmak suretiyle intihar ettiği aktarılır.¹³ Câbizâde İstanbul Yedikule dışındaki Kirişhane Mezarlığı’nda metfun babasının yanına defnedilmiştir. Arapça, Farsça ve Osmanlıca dillerindeki yetkinliği vurgulanan Câbizâde’nin tefsir, edebiyat, astronomi, matematik, cebir ve fıkıh usulü alanlarında kaleme aldığı risaleler bulunmaktadır.¹⁴ Dönemin uleması arasında astronomi ve matematik ilimlerinde kaleme aldığı eserlerle tanınmıştır. *Fezleketü’l-hisâb* adlı eserinin hesâb-ı sittînî sahasında müstakil yazılmış ilk Türkçe eser olduğu söylenmektedir.¹⁵ Cabizâde’nin afyon, tütün ve kahve gibi meselelere yönelik fikhî tartışmaları fıkıh usulü çerçevesinde temellendirmeye çalıştığı risalesi ise *el-Kelimâtü’l-usûliyye fî massîd-duhân ve şürbi’l-kahve ve bel’î’l-afyûn* adlı eseridir.

3. Osmanlı’da Tütün Risaleleri ve *el-Kelimâtü’l-usûliyye fî massîd-duhân ve şürbi’l-kahve ve bel’î’l-afyûn*

X. (XVI.) yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı topraklarına girdiği kabul edilen tütün, öncelikle her derde deva bir ilaç gibi tanıtılmış ve tüketimi kısa sürede yayılmıştır.¹⁶ Osmanlı kronik yazarları, tütün kullanımının Osmanlı

11 Bursalı Mehmed Tâhir, “Fâiz Halil Efendi”, 1329, s. 118.

12 Bk. Kültürel - Koç, “Ruhsal Hastalıklara Dair Bir Risale: Sevdâ-yı Merâkiyye”.

13 *Osmanlı Müellifleri*’nin M.A. Yekta Saraç tarafından hazırlanan nüshasında ölüm tarihinin doğrusunun 1136 (1723-24) olduğu kaydedilmekte ancak herhangi bir kaynak gösterilmemektedir (bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, III, 1251).

14 Eserlerinin listesi ve hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk. Kesik, “Fâiz, Câbi-zâde Halil Fâiz Efendi”; Bursalı Mehmed Tâhir, “Fâiz Halil Efendi”, 1328, s. 120; Bursalı Mehmed Tâhir, “Fâiz Halil Efendi”, 1329, s. 1098-99; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1971, III, 269-71; Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayî’u’l-Fuzala*, IV, 3427-29; Yörür, “Câbizâde Halil Fâiz Efendi’nin Râmî Mehmed Paşa’ya Sunduğu Bahâriyye’si”, s. 201-10; Kıyçak, “Câbi-zâde Halil Fâiz’in Türkçe Şiirleri”, s. 1862-1908; İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, I, 392-94; İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, I, 168-69; İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi*, I, 340.

15 Bk. Fazhoğlu, “Hesap”.

16 Yılmaz, tütünün en geç 1570’lerde Osmanlı topraklarına getirildiğini, XVII. yüzyıl başının ise İstanbul’a yoğun biçimde getirilmeye başlandığı yıllar olduğunu belirtir (bk. Yılmaz, “Tütün”; tütünün bir ilaç olarak tanıtılması hakkında bk. Nablusî, *es-Sulh*, s. 46-58; Yılmaz, “Tütün”; Grehan, “Smoking and ‘Early Modern’ Sociability”, s. 1354-56). “... Tütün kullanımının yayılmaya başladığı dönemlerde bu tür iddiaların dikkate alınmasında Batılı hekimlerden aktarılan görüşlerin ve çevreden edinilen bilgi ve gözlemlerin belli bir payından söz edilse de asıl tütün pazarını genişletmek isteyen tüccarların propagandalarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira o dönemde Avrupa kıtasında tütünün birçok hastalığa iyi gelen bir ilaç şeklinde pazarlandığı bilinmektedir. Mesela yeni

topraklarına girişini müteakip toplum üzerinde olumsuz etkiler bıraktığını kaydederler. Kâtib Çelebi, 1010 (1601) yılından itibaren vaizlerin tütün hakkında nasihatler verdiklerini belirtir.¹⁷ Avrupalı devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de tütün kısa bir süre sonra yasaklanmıştır. İlk tütün yasağı Sultan I. Ahmed (hükümdarlığı: 1603-1617) tarafından 1609'da ferman buyurulmuştur.¹⁸ Tütün içiminin yasaklanmasının sebepleri arasında "tütün yaprağının ekilip pazarlarda satıldığı, bu sebeple ilmiyenin ilminden, hatip ve imamların hizmetlerinden, esnaf ve zanaatkârların ise işlerinden geri kaldıkları, kahvehaneler ve sokaklarda gece gündüz bu yaprağın içilmesi dolayısıyla hastalıkların ortaya çıktığı ve ölümlerin arttığı" zikredilir.¹⁹ Tütün yasakları IV. Murad (hükümdarlığı: 1623-1640) tarafından oldukça katı bir şekilde uygulanarak devam ettirilmiştir. Kimi âlimler tarafından IV. Murad'ın ağır uygulamaları eleştirilmiş; kimileri tarafından ise memnuniyetle karşılanmıştır.²⁰ Tütün yasakları üzerinde Hocazâde Mehmed Efendi (ö. 1024/1615), Hocazâde Esad Efendi (ö. 1034/1625), Zekeriyâyâzâde Yahyâ Efendi (ö. 1053/1644), Ahîzâde Hüseyin Efendi (ö. 1043/1634) gibi şeyhülislâmlarla Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) ve Nakîbüleşraf Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1040/1631) gibi Osmanlı âlimlerinin tütünün haramlığına dair fetvalarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. IV. Murad tarafından sıkı bir şekilde takip edilen yasak, Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi'nin verdiği

keşfedilen Amerika kıtasına giderek orada bitkiler üzerinde araştırma yapan İspanyol hekimî Nicolás Monardes'in *Historia Medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias Occidentales* adlı eserinin (Sevilla 1571) ikinci bölümünde tütün yaprağının otuz altı hastalığa iyi geldiği anlatılmaktadır ki kısa zamanda birçok Batı diline çevrilen bu bölüm, İbn Cânî el-İsrâîlî (Şa'bân b. İshak) adlı hekim tarafından bazı açıklama ve eleştirilerle birlikte Arapça'ya tercüme edilmiştir (tercümenin bir nüshası için bk. Köprülü Ktp., Fâzil Ahmed Paşa, nr. 1581, vr. 166^a-169^a). Tütünün muhablığını savunan ilk müelliflerden Üchûrî de (vr. 148^b-149^a) bu tercümeden yararlandığını açıkça belirtmektedir. Tütünün faydalarına dair verilen bilgiler Avrupa kaynaklı olduğundan Nablusî, Frenkler'in kendi memleketlerindeki tecrübelerine dayanarak söylediklerinin kabul edilebileceğini fikhî örnekler üzerinden izaha çalışmıştır" (*es-Sulh*, vr. 16^b-17^a; bk. Özen, "Tütün"; tütünün Amerika'nın keşfini takiben XVI. yüzyıl sonunda Fas'ta yasaklanmış serüvenine dair bk. *Islamic Ruling on Smoking*, s. 12-15; tütün, kahve, kakao, çay ve damıtılmış içkilerin XVI ve XVIII. yüzyıllar arasında dünya genelinde yayılışlarına dair bk. Matthee, "Exotic Substances", s. 24-51).

17 Kâtib Çelebi, *Mizanü'l-hakk fi ihtiyârî'l-ahakk*, s. 41; Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, s. 122-23.

18 Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün*, s. 15-18. Aynı dönemde farklı sebeplerle olsa da Safevîler ve Bâbürlüler'de de tütün yasaklanmıştır (bk. Matthee, "Exotic Substances", s. 35).

19 Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün*, s. 18.

20 Özen, "Tütün"; ayrıca tütün yasaklarından ötürü idarecilere dua eden Lekânî için bk. Lekânî, *Nasihatü'l-ihvân*, s. 42-42. Tütün yasakları esasından alınan sert tedbirleri kıryan Nablusî için bk. Nablusî, *es-Sulh*, s. 108-109.

fetvayla birlikte 1059 (1649) yılından sonra eski katılığı ile takip edilmez olmuş ancak yasağın kaldırıldığına dair başka bir ferman yayımlanmamıştır.²¹ I. Mahmud (hükümdarlığı: 1730-1754) ve III. Osman (hükümdarlığı: 1754-1757) gibi sonraki padişahlar tarafından da tütün yasağı hakkında yeni fermanlar yayımlanmıştır.²²

Afyon, Hint keneviri ve kahve gibi tütün de gündelik hayatta görünürlük kazanmasıyla beraber muhtelif mezheplere mensup âlimler tarafından tartışılmış ve haklarında eserler kaleme alınmıştır.²³ Tütün tartışmasının literal görünürlüğe kavuşması sonrası Câbizâde'nin yaşadığı döneme kadar geçen yaklaşık bir asırlık zaman diliminde Kadızâdeliler ile Sivâsiler arasındaki gerilim tütün tartışmalarının canlılığını sürdürmesinde etkili olmuştur.²⁴ Taraf- ların görüşlerini camilerin kürsülerinde verdikleri vaazlar gibi umuma açık alanlarda dillendirmeleri tütün hakkındaki tartışmaların kamuya yayılmasına da sebep olmuştur.²⁵

Osmanlı taşrasındaki ulemanın risale telif tarihlerine bakıldığında tütün konusuna İstanbul ve çevresindekilerden daha önce ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır.²⁶ Bunda tütünün İstanbul'dan evvel taşrada yaygınlık kazanması

21 Özen, "Tütün"; Grehan, "Smoking and 'Early Modern' Sociability", s. 1363. 1633 yılında Bahâî Mehmed Efendi tütün içtiği gerekçesiyle Halep kadılığından azledilmiş ve Kıbrıs'a sürgüne gönderilmiştir. Halep kadılığından azlinin gerekçesi olarak Halep Valisi Ahmed Paşa'nın Bahâî Efendi'yi keyif verici maddelere düşkün olmak, bu sebeple de adli ve kazâî görevlerini aksatmakla suçlayarak dönemin padişahı IV. Murad'a şikâyet edilmesi gösterilmektedir (bk. İpşirli - Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi"; Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*, s. 19).

22 I. Mahmud döneminde caddelerde, dükkânlarda ve evlerin kapılarında tütün içmenin, III. Osman devrinde çarşı pazarında tütün çubuğu ile gezmenin yasaklandığı, gizlice ve edebiyatçıların ise yasak kapsamında olmadığı bilinmektedir (bk. Özen, "Tütün").

23 Osmanlı Devleti döneminde tütün hakkında Hanefî âlimler tarafından kaleme alınan en erken metin tespit edebildiğimiz kadarıyla 1016 (1608) yılında vefat eden Hamevî'nin eseridir (eseri için bk. Hamevî, *Tahlîsü'l-insân*). En geç metin ise 1319'da (1901) vefat eden Oflu bir vaiz olan Ofî'nin eseridir (bk. Ofî, *Mürşidü'l-ihvân*).

24 Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler"; Cavusoglu, *The Kādizâdeli Movement: An Attempt of Serîat-Minded Reform in the Ottoman Empire*, s. 215-24; Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, s. 122-23; Durmuş, *Osmanlı'da Dini Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*, s. 289-98.

25 Kadızâde Mehmed Efendi ile Şeyh Sivâsi Efendi'nin 1633'te Sultan Ahmed Camii'ndeki tartışmaları ile Fatih Camii'nde vaazlar veren Cerrâhî şeyhi İbrâhim Efendi'nin kaleme aldığı risale örnek verilebilir (bk. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hakk fi ihtiyârîl-ahakk*, s. 41, 113-15; İbrâhim Efendi, *Risâle fi hakkı hurmeti'd-duhân*; Sheikh, *Ottoman Puritanism*, s. 12-15). Bir başka vaiz Ömer el-Marâşî'nin vaazlarında naklettiği mevzuluğu kuvvetle muhtemel olan hadisler için bk. *Risâletü'r-rûh*.

26 Hicri XI. (XVI.) yüzyılın başında risale kaleme Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Mer'î b. Yûsuf, Abdülkâdir b. Muhammed et-Taberî, Lekânî, Molla İsâm gibi âlimlerin

etkili olmuş olmalıdır.²⁷ Osmanlı taşrasındaki mezhebî çeşitlilik, risalelere yansımıştır. Risale müellifleri farklı mezheplere müntesip olmakla birlikte eserlerinde birbirlerinin risalelerine atıfta bulunmaktadırlar.²⁸ Bir kısmı bir iki varaklık, bir kısmı ise daha hacimli hatta yirmi otuz varaka ulaşan bu risalelerde kimi tütünün tarihine, tütün çeşitlerine, tütünün tıbbî özelliklerine, tütün hakkında kaleme alınmış edebî ürünlere ve bu konudaki fikhî değerlendirmelerine yer verirken kimi yalnızca fikhî değerlendirmelerle risalesini tamamlamıştır. Yer verilen fikhî değerlendirmeler de içerikleri bakımından birbirlerinden farklıdır. Müelliflerin tütün meselesine farklı yaklaşımlarını yansıtan bu eserlerin büyük bir bölümünde tütünün hükmü hakkında fikhî kıyasa dayalı akıl yürütmeler merkezî rol oynamakta olup fıkıh usulündeki diğer metotlar üzerinden tütün tartışmalarını ele alan risalelerin azınlıkta olduğu görülmektedir.²⁹

Tütün hakkında fikhî değerlendirmelere yer veren risalelere bakıldığında, tartışmaların tütünün mahiyeti ve tütün kullanmanın hükmü etrafında cereyan ettiği göze çarpmaktadır. Tütün kullanımı hakkında kaleme alınan risalelerin kapsamlı ve ayrıntılı bir envanteri çıkarılmadığı için kesin bir yargıda bulunmak güçtür. Bununla birlikte ilk bakışta tütün içmenin mubah olduğunu savunan az sayıdaki kişiye karşılık ulemanın büyük bir kısmı, tütün içmenin haramlığını savunuyor gözükmektedir. Öte taraftan tütün içmenin hükmü hakkında bir muğlaklığın olduğu ve dolayısıyla mubah veya haram şeklinde kati bir hükme varmanın yanlış olacağını savunanlar da vardır. Tütünün haramlığını savunanların eserlerinde tütünün necis, sarhoşluk verici bir

Bilâdüşşam ve Mısır çevresinde hayatlarını sürdürdükleri görülmektedir.

27 Yılmaz'ın tütünün Osmanlı coğrafyasına giriş tarihinin 1570'ler olduğu tespiti, tütün yasağını içeren ilk fermanla ve bazı risalelerde tütünün İngilizler tarafından getirildiği yönündeki iddiaları ile kısa bir süre sonra "Levant Company" adını alacak İngilizlere ait Akdeniz ticaretinde tekel haklarına sahip olacak bir şirketin kuruluşu kesişmektedir (bk. Yılmaz, "Tütün"; Türkhan, "Osmanlı-İngiliz Ticaret Tarihinin İngiliz Arşiv Kaynakları", s. 1754). Ayrıca Levant Company'nin kuruluş yıllarında Osmanlı topraklarına tütün ithal ettiği kaydedilmiştir (Epstein, *The Early History of the Levant Company*, s. 236).

28 Mâlikî mezhebine müntesip olan Lekânî'nin risalesi Hanefî risale müelliflerinin, eserlerinde sıklıkla atıfta bulunduğu çalışmalardan biridir (bk. Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*; Kavalcıoğlu, "Sûfilerin Güncel Fikhî Tartışmalara Bakışı"; Saylan, "17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası").

29 Uzun risalelere örnek olarak Mer'î b. Yûsuf'un *Tahkîkû'l-burhân fî şe'nîd-duhân*, Cer-râhî şeyhi İbrâhim Efendi'nin *Risâle fî'd-duhân*, Nablusî'nin *es-Sulh beyne'l-ihvân*, Debbâğzâde Mustafa Sıdkı'nın *Risâle fî'd-duhân*, Mehmed Emin b. Hasan el-Ofî'nin *Mürşidü'l-ihvân*; kısa risalelere örnek olarak ise Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *er-Risâletân fî hazariyyetîd-duhân*, Seyyid Ali'nin *Risâle fî hakkîd-duhân* ve Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin *Risâle fî mesâilîd-duhân* risaleleri zikredilebilir.

madde ve bidat olması, tütün satın almanın israf sayılması, tütün kullanmanın gayrimüslimlere benzemek mânasına geldiği, dumanın Kur'an'da bir azap aracı olarak nitelenmesi, devlet başkanının yasağı ve tütünün sıhhi zararları sıklıkla karşılaşılan illeti tespit yollarıdır. Tütünün mubahlığını savunan müelliflerin eserlerinde ise eşyada asıl olanın ibâha oluşu, tütünün haramlığına dair kati nas olmaması, tütün içmenin müslümanların örfü haline gelmesi gibi gerekçelendirmeler vurgulanmaktadır. Tütünün hükmünün fikhî kıyasa başvurularak hükümlendirme çabalarının yanı sıra içtihat ehliyeti, içtihat kapısının halen açık olması ve o dönemde şer'î hüküm istinbat etmenin imkânı gibi başlıklara yer veren risaleler de vardır.³⁰

İçtihat ehliyetini haiz ulemanın mevcut olup olmadığı ve içtihat kapısının kapanıp kapanmadığı tartışmaları tütün kullanmanın hükmü hakkında görüş belirten tarafların değindiği fıkıh usulü konularının en dikkat çekicilerindedir. Zira tütünün mubahlığını savunanlar, “tütün hakkında haram veya mekruh hükmünün verilmesinin bir şer'î hüküm istinbat etmek olduğunu ve şer'î hükmün ise ancak bir müçtehit tarafından istinbat edilebileceğini; müçtehitlerince inkıraza uğradığını, yani artık içtihat ehliyetine sahip kimsenin yaşamadığını; dolayısıyla “Eşyada asıl olan ibâhadır” kaidesine uygun olarak tütünün mubahlığına hükmedilmesi gerektiğini” söylemektedirler.³¹ Tütün hakkında kati bir hükme varmanın yanlış olacağını savunanların da aynı argümanı kullandığı görülmektedir. Ancak bu görüşte olanlar tütün içmenin yine de dinin terviç edemeyeceği bir fiil olduğunu belirtmektedirler.³² Tütünün haramlığını savunanlar ise ya mubahlığı savunanların argümanını reddetmek ya da söz konusu argümanı kabul etmekle birlikte tütünün haramlığının yeni bir fikhî kıyasa gerek kalmaksızın sabit olduğunu iddia etmek için içtihatla ilişkili konulara değinmektedirler.³³

Tütün hakkındaki tartışmaların sürmekte olduğu XII. (XVIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Câbizâde Halil Fâiz Efendi afyon, kahve ve tütün gibi nevâzil

30 Tütün kullanımı hakkındaki tartışmaları özetleyen bir risale için bk. Kavalcıoğlu, “Sûfilerin Güncel Fikhî Tartışmalara Bakışı”; Kalaycı - Öztürk, “Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve Tahlilü'd-Duhân Adlı Risalesi”.

31 Bk. Bahâî Mehmed Efendi, *Fetvâ-yı Duhân*, vr. 163^a; Saylan, “17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası”, s. 48; Kalaycı - Öztürk, “Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve Tahlilü'd-Duhân Adlı Risalesi”, s. 29, 41; Seyyid Ali, *Risâle fi hakkı'd-duhân* vr. 51^a-52^a; Şahin, “Risâle fi hükmi't-tütün ve'l-kahve li-Muhammed Fikhî el-Aynî”, s. 712.

32 Bk. Kavalcıoğlu, “Sûfilerin Güncel Fikhî Tartışmalara Bakışı”; Kâtip Çelebi, *Mizânül-hakk fi ihtiyârîl-ahakk*, s. 40-48.

33 Bk. Hamevî, *Tahlisül-insân*, s. 82; Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*; Şahin, “Risâle fi hükmi't-tütün ve'l-kahve li-Muhammed Fikhî el-Aynî”; Acar, *Sigara Hakkında İki Yazma Risale*; Hâdimî, *Risâletân fi hazariyyeti'd-duhân*, s. 233-35; Sivâsî, *Risâle fi beyânî'd-duhân*; Burdurî, *Risâle fî'd-duhân*.

meselelerinin tartışma zemininde yer alan içtihat konusunu müstakil olarak ele alan bir risale kaleme almıştır. Benzer konulara değinen risalelerden farklı olarak Câbîzâde, risalesinde içtihat ve tahrîc konularına ek olarak taklid tanıma, müçtehit derecesinde olmayanın müçtehid taklid görevi, mukallidin taklid hususundaki imkânları, müçtehidin taklid imkânı ve mefdûl (kendisinden daha üstün müçtehitler bulunan) müçtehidin taklid edilmesinin cevazı gibi konulara risalesinde yer vererek fikhî değerlendirmeler karşısında takınılması mümkün tavırların da çerçevesini çizmektedir.

el-Kelimâtü'l-usûliyye adlı risale, Câbîzâde'nin risalelerinden oluşan ve üzerinde Câbîzâde'nin talebesi Mehmed İsmet Efendi'nin temellük kaydı bulunan bir yazma mecmuanın içinde yer almaktadır. Nüshanın içinde bulunduğu mecmuanın başında muhtemelen Mehmed İsmet Efendi tarafından kaydedilmiş *Risâle fi massîd-duhân ve şürbi'l-kahve ve bel'i'l-afyûn* başlığı yer almaktadır.³⁴ Bununla birlikte müellif girişte risalesini *kelimât usûliyye* olarak tavsif etmekte ve buna binaen risale adının *el-Kelimâtü'l-usûliyye fi massîd-duhân ve şürbi'l-kahve ve bel'i'l-afyûn* olarak tespit edilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (Veliyyüddin Efendi, nr. 3212, vr. 51^b-53^a) yer alan ve ferağ kaydından 1127 (1715) yılında kaleme alındığı anlaşılan risalenin tek bir nüshası tespit edilebilmiştir. Çeşitli eserleri de Veliyyüddin Efendi'de yer alan müellifin risalesinin müellif hattı olması kuvvetle muhtemeldir. Câbîzâde'nin istinsah ettiği başka bir risaledeki hattının bu risaledeki hatla aynı özelliklere sahip olması da söz konusu kanaati kuvvetlendirmektedir.³⁵

Risalesinin yazım sebebini açıkça ifade etmeyen Câbîzâde'nin Hanefi usul metinlerinin küçük de olsa bir cüzü olan içtihat meselesi hakkında risale kaleme almasının yaşadığı dönemde devam etmekte olan tütün soğurmanın hükmüne dair tartışmalarla ilintili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Câbîzâde'nin eserini kaleme aldığı sene içerisinde İstanbul'da Keşfi Osman Efendi Medresesi'nde müderrislik yapan Mehmed Fikhî el-Aynî Efendi de (ö. 1147/1735) tütün tartışmaları hakkında bir risale kaleme almış ve içtihat konusuna odaklanmıştır. Mehmed Fikhî risalesinin girişinde muasırı olan pek çok kişinin müçtehitlerin sonunun geldiğini iddia ederek tütünün bir bitki yaprağı olması bakımından aslı olan ibâha üzerine kalacağını iddia ettiğini

34 Bk. *Mecmûa-i Resâil-i Halil Fâiz Efendi*, vr. III^a.

35 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi'nin Veliyyüddin Efendi'de yer alan eserleri için bk. *Sûre-i Yûnus'taki (10/90) (ve câveznâ bi-benî İsrâile'l-bahra) Âyeti*, nr. 2332; *Fezleketü'l-hisâb* nr. 2330, 2332 (İki nüsha, birinin istinsah tarihi 1136, diğerinde tarih yoktur); *el-Fevâidü'n-nazariyye fi halli'n-nûniyyeti'l-Hızriyye*, nr. 2100, 2101; *es-Savletü'l-hizebriyye fi'l-mesâilil-cebriyye*, nr. 2332; *Fevâid fi'l-hey'e ve'n-nücûm*, nr. 3204; *Şerhu Âdâbil-Hüseyniye*, nr. 2863, 2864; *Şerhu Risâleti'l-alâka fi'l-meânî*, nr. 2332, 2864.

zikreder ve kendisi de bu “yanlış” iddialara kayıtsız kalamadığı için risalesini kaleme aldığını belirtir.³⁶ Câbizâde'nin ders verdiği bir halkası olduğu dikkate alınırca Mehmed Fıkhî el-Aynî Efendi'nin ifadelerinin işaret ettiği üzere bir gündem teşkil eden bu konu hakkında Câbizâde'nin mezkûr risaleyi kaleme almış olması muhtemeldir.³⁷

Câbizâde risalesinde İcî'nin *Muhtasarü'l-Müntehâ* şerhine ve bu eser üzerine Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin kaleme aldıkları haşiyelerle İbnü'l-Hümâm'ın *Şerhu Fethi'l-kadîr* eserine yer vermiştir. Müellifin bunlar içerisinden en fazla İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarü'l-Müntehâ* adlı eserinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu, en azından XI. (XVII.) yüzyılın sonu ve XII. (XVIII.) yüzyılın başında tedris faaliyetlerini sürdüren Câbizâde'nin derslerinde kullandığı veya elinin altında tutup başvuru kaynağı saydığı eserler hakkında fikir vermektedir.

4. İctihadın Tecezzii

İctihadın tecezzii kavramı fıkıhın sadece bazı alanlarında icthad edip diğer alanlarında başkalarını taklid etmenin imkânı anlamına gelmektedir.³⁸ Bu yönüyle kavram icthad ehliyeti ve müçtehit tanımıyla yakından alakalıdır. İctihad edebilmenin şartları hakkında ulema arasındaki ihtilaflarla birlikte kabaca iki şarttan bahsedilebilir. İctihad edebilmek için ilk olarak kendisinden istinbatta bulunulacak asılları, yani şer'î hükümlerin dayandığı kitap, sünnet, kıyas ve icmâ gibi temel kaynakları bilmek, ikinci olarak da bu kaynaklardan hüküm çıkarmaya yarayacak olan yöntemler ve malumatı kendinde toplamak, diğer bir ifadeyle bu kaynaklardan hüküm çıkarma keyfiyetini bilmektir.³⁹ Bu şartların fıkıh alanlarının tamamı değil de bir kısmında yerine getirmesi halinde kişinin müçtehit olarak adlandırılmasının imkânı ise konuyu müçtehit tanımıyla ilişkilendirmektedir. Câbizâde'nin de risalesinde yer verdiği üzere pek çok usul müellifi tarafından icthad “fakihin şer'î bir hüküm hakkında zanna ulaşmak için daha fazlasını yapmaktan aciz kaldığını hissedecek ölçüde gayret etmesi” olarak tanımlanmaktadır.⁴⁰ Müçtehit ise bu işi gerçekleştiren kişiye denmektedir. Müçtehidi hüküm istinbat etme melekesine sahipliği üzerinden tanımlayanlar melekenin parçalanamaz bir şey olmasından ötürü icthadın da parçalanamayacağını savunmaktadırlar.⁴¹

36 Şahin, “Risâle fi hükmî't-tütün ve'l-kahve li-Muhammed Fıkhî el-Aynî”, s. 704-705.

37 Müstensihî olduğu risale için bk. Kadızâde-yi Rûmî, *Şerhu Eşkâlî't-te'sîs*.

38 Apaydın, “İctihad”.

39 Apaydın, “İctihad”.

40 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 51^b.

41 Esen, *Hanefi Usulcülerinde İctihad Teorisi*, s. 109.

Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve Molla Hüsrev (ö. 885/1480) her ne kadar Ebû Hanîfe'den nakledilen fıkıh tanımının içtihadın tecezziine izin vermediğini belirtse de içtihadın tecezzii hakkında mezhep imamlarından nakledilen bir görüş bulunmadığı kaydedilir.⁴² Müçtehidin belli bir ihtisas alanıyla sınırlandırılmasının mümkün olduğuna ilk değinenlerden birinin *el-Mu'temed* yazarı Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 369/979-80) olduğu; Gazzâlî'ninse (ö. 505/1111) hem tartışmanın adlandırılması hem de "mutlak müçtehit" isimlendirmesinin mucidi olmasından ötürü meselede önemli bir yere sahip olduğu ifade edilir. Basrî içtihadın tecezziini fıkıhın geri kalan alanlarından daha bağımsız bir karaktere sahip olan miras konularıyla sınırlı tutmuştur. Gazzâlî Basrî'den farklı olarak fıkıhın her alanında tecezziin mümkün olduğunu savunmaktadır.⁴³ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Âmidî (ö. 631/1233), Nevevî (ö. 676/1277), Beyzâvî (ö. 685/1286), Safiyyüddin el-Hindî (ö. 715/1315), Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370), İsnevî (ö. 772/1370) ve Zerkeşî de (ö. 794/1392) içtihadın tecezziinin mümkün olduğunu düşünmektedir.⁴⁴ Hindî ise bu görüşü çoğunluğa da nispet etmiştir.⁴⁵

Hanefî usulcülerinden Üsmendî (ö. 552/1157 [?]), İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) ve Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) içtihadın tecezziini kabul etmektedir.⁴⁶ Üçünün de ifadelerinden Basrî gibi tecezzii miras konularıyla sınırlandırmadıkları, aksine Gazzâlî gibi fıkıhın bütün alanları hakkında caiz gördükleri anlaşılmaktadır.⁴⁷ Zikri geçen Hanefî usulcülerinin yanında müteahhir dönemde bilhassa Osmanlı topraklarındaki Hanefî âlimlerini etkileyen İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ve İbn Nuceym (ö. 970/1563) gibi isimler de içtihadta tecezzii kabul etmektedirler. Onlara göre içtihad şartlarının

42 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi'*, II, 475; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 466. Molla Hüsrev'in naklettiği İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımındaki ifadeleri şöyledir: "Fakih fıkıhın her konusunda (*el-kül*) istinbat melekesine sahip olan kişidir" (bk. *Mir'âtü'l-usûl*, s. 470).

43 Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, s. 123-24; ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, IV, 15-17; el-Basri, *el-Mu'temed fî usûlî'l-fıkh*, II, 932.

44 Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*; Âdû, "Tecezzüü'l-ictihâd", s. 438; Hallaq, "Was the Gate of Ijtihad Closed?", s. 7.

45 Âdû, "Tecezzüü'l-ictihâd", s. 437.

46 Üsmendî, *Bezlün-nazar*, s. 692; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, II, 676; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 17. Muhtar Bâbâ Âdû, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin de içtihadta tecezzii kabul ettiğini belirtmiştir. Ancak yapılan incelemelerde Nesefî'nin usul eserlerinde bu meseleye değinmediği görülmektedir (Âdû, "Tecezzüü'l-ictihâd", s. 438; Nesefî'nin içtihadta tecezzi konusuna değinmediği hususunda bir başka şahitlik için bk. Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, s. 122).

47 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, IV, 15-16; ayrıca bk. Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, s. 123-24.

tamamı mutlak müctehit hakkında olup yalnız bazı alanlarda ehliyet şartlarını tamamlayan kişiler ise “müctehid fi'l-hükm” veya “müctehid fi'l-ba'z [fi'l-mes'ele, fi'l-mesâil]” diye adlandırılmaktadır. Abdülazîz el-Buhârî gibi İbnü'l-Hümâm da içtihatı tecezzinin caiz olduğunu savunanların çoğunlukta olduğunu belirtir.⁴⁸ Câbîzâde'nin risalesinin kaynaklarından biri olan ve Osmanlı usul düşüncesinde etkili olduğu kabul edilen İbnü'l-Hâcib ise eserinde “ıctihatta tecezzi” kavramına bir ıstılah olarak ilk defa yer vermiş olup herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁴⁹

Tütün tartışmalarıyla ilgili literatürde müelliflerin fıkıh usulü meselelerini ya kendi argümanlarını desteklemek ya da hasımlarının argümanlarını çürütmek için kullandıkları görülmektedir. 1000-1200 (1591-1785) yılları arasında tespit edip inceleyebildiğimiz risaleler arasında fıkıh usulü meselelerini ele alarak tütünün hükmüne dair görüş belirten ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hanefî müellifleri ölüm tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

Tütünün Mubahlığını Savunanlar	Tütünün Haramlığını Savunanlar
• Abdünnâfî b. Ömer el-Hamevî (ö. 1016/1607)• Ahmed-i Rûmî Akhisârî (ö. 1041/1631)• Mehmed Fikhî el-Aynî (ö. 1147/1735)• Akdağlı Mustafa b. Ali Amâsî (ö. 1150-60/1737-47)• Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762)• Debbâğzâde Mustafa Sıdkı (ö. 1183/1769)• Mustafa b. Ali Burdurî (ö. 1193/1779)	• Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi (ö. 1064/1654)• Ahmed Devletî (ö. 1117/1706)• Ebû Sehl Nûman Efendi (ö. 1168/1755+)• Seyyid Ali (ö. 1177/1763+ [?])

Tütünün Hükmüne Çekingen Bir Üslupla Yaklaşanlar

- İsmâil Rusûhî el-Ankaravî (ö. 1041/1631)
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657)

48 İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 372; İbn Nuceym, *Fethu'l-gaffâr*, III, 39; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 17.

49 İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehe'l-usûl*, II, 582.

Tütünün mubahlığını savunanlar arasında hem daha erken bir dönemi temsil etmesi hem de şeyhülislam olması açısından Bahâî Mehmed Efendi öne çıkmaktadır. Bahâî Mehmed Efendi, tütün meselesine dair birden fazla fetva vermiş ve verdiği fetvalarla tütün hakkında var olan tütün yasağının gevşemesine sebep olmuştur. Tütün hakkında dört mezhebin itimat edilen kitaplarında herhangi bir kavil olmadığını ve tütünün yeni ortaya çıktığını belirten Bahâî Mehmed Efendi, yalnızca pis kokusu sebebiyle tütünün haramlığına hükmedilemeyeceğini belirtir. Bahâî Mehmed Efendi daha fazla ayrıntıya girmeden kendi zamanında müçtehit bulunmadığını ve “ahkâm-ı şer’iyyeden bir hüküm istinbat” etmenin mümkün olmadığını söyler.⁵⁰ Seyyid Ali de benzer bir girişten sonra tütünün haramlığına dair delilleri cevaplandırır.⁵¹ Yine benzer ifadeler Ahmed Devletî’nin risalesinde de tesadüf edilmektedir.⁵² Tütünün mubah olduğuna dair argümanlarını sıraladıktan sonra Devletî, tütüne mekruh hükmünün verilemeyeceğini söyler. Zira kerahet de şer’î hükümlerden biridir ve bu hüküm ancak yetkin bir müçtehidin kıyasıyla sabit olabilir. Ancak bu dönemde içtihat ehliyetine sahip kimse yoktur.⁵³ Ebû Sehl Nûman Efendi ise meseleye farklı bir açıdan yaklaşmaktadır.⁵⁴ Nûman Efendi mezhep imamlarıyla birlikte içtihat kapısının kapandığını ancak müçtehitlerin kendilerinden sonraki meseleleri de kapsayacak biçimde usullerini ortaya koyduklarını belirtir. Onlardan sonra ulema yeni meselelerle karşılaştıkça imamların asıllarına göre tahrîciler yaparak problemleri çözmektedirler. Yapılan tahrîc işlemi de bir nevi içtihat ancak bu içtihat meşruiyetini imamların asıllarına uygunluğu ölçüsünce kazanmaktadır. Tütün hakkında mezhep imamlarından herhangi bir nakil olmadığından dolayı, Nûman Efendi’ye göre tütünün hükmü hakkında, imamların kavillerinden tahrîc yapılmak istendiğinde ise onun aslı olan ibâha üzerine kaldığı görülmekte ve haram olması için kati bir şer’î delile ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁵

Tütünün haram olduğunu savunanlar, inkıza uğrayan müçtehitlerden kastın mutlak müçtehitler olduğu, meselede müçtehitlerin varlığının ise devam ettiği hususunda aynı vurguya sahiptirler.⁵⁶ Buna ek olarak bazıları müç-

50 Bahâî Mehmed Efendi, *Fetvâ-yı Duhân*, vr. 162^{a-b}.

51 Seyyid Ali, *Risâle fi hakkîd-duhân*, vr. 52^b.

52 Saylan, “17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası”, s. 48.

53 Saylan, “17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası”, s. 48.

54 Kalaycı - Öztürk, “Ebû Sehl Nu’mân Efendi ve Tahlîlu’d-Duhân Adlı Risalesi”, s. 29.

55 Kalaycı - Öztürk, “Ebû Sehl Nu’mân Efendi ve Tahlîlu’d-Duhân Adlı Risalesi”, s. 41.

56 Hamevî, *Tahlîsü'l-insân*, s. 81-83; Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*, s. 85-86; Şahin, “Risâle fi hükmi’t-tütün ve’l-kahve li-Muhammed Fikhî el-Aynî”, s. 712; Acar, “Sigara Hakkında İki Yazma Risâle”, s. 126-29; Hâdimî, *Risâletân fi hazariyyetîd-duhân*, s. 233-35; Sivâsî, *Risâle fi beyânîd-duhân*, vr. 7^b-9^a; Burdurî, *Risâle fîd-duhân*, vr. 105^b-106^a.

tehitlerin artık var olmadığı kabul edilse bile tahrîc ve tahrîc ashabının devam ettiğini karşı bir argüman olarak sunmaktadır. Böylece tütün hakkında şer'î bir hüküm konması mümkün olmaktadır.⁵⁷

Tütünün hükmü hakkında biraz daha çekingen bir üslupla yaklaşan isimler de fıkıh usulü meselelerine değinmektedirler. İsmâil Rusûhî Ankaravî, kendi dönemindeki kişilerin mukallit olduklarını ve bu sebeple kıyas yoluyla tütün hakkında bir şer'î hüküm istinbat edemeyeceklerini belirtir. Hüküm istinbat etmeye ehil bir müçtehit varsa bile içtihadı kendini bağlamaktadır. Zira onun içtihadı zannîdir. Tütünün haram olduğunu söylemek ise tütün içenlerin günah işledikleri, içmeye devam etmeleri halinde küçük günahlarda ısrar etmek yoluyla büyük günah işleyip fâsık olmalarını gerektirmek ve tütünü helal görenin irtidat etmesi gibi ağır sonuçlara sebep olabilecek bir meseledir. Doğabilecek bu ağır sonuçlar sebebiyle tütün her ne kadar kötü ve kabih bir şey olsa da haramlığına hükmetmek için kati bir delile ihtiyaç vardır. Kati bir delil olmadığı sürece tütün dinin terviç edemeyeceği bir şey de olsa haramlığına hükmetmemek gereklidir.⁵⁸ Kâtib Çelebi de tütünün haram kılınmasının sonuçlarının ağırlığına dikkat çekerek mubah olduğuna dair fetva verilmesinin uygun olduğunu belirtir.⁵⁹

57 Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*, s. 85-86; Şahin, "Risâle fi hükmi't-tütün ve'l-kahve li-Muhammed Fikhî el-Aynî", s. 712.

58 Kavalcıoğlu, "Sûfilerin Güncel Fikhî Tartışmalara Bakışı", s. 628, 630-32.

59 Kâtib Çelebi, *Mizanü'l-hakk fi ihtiyârî'l-ahakk*, s. 45-47. Abdülğanî en-Nablusî, *es-Sulh beyne'l-ihvân fi hükmi ibâhat'id-duhân* adlı risalesinde içtihat konusuna değinmemekle birlikte İsmâil Rusûhî Ankaravî ve Kâtib Çelebi'nin konuyla ilgili çekincelerini paylaşmaktadır. Nablusî risalesinde tütünün toplumun tüm tabakalara yayıldığını şu şekilde ifade eder: "... Geçmişte ve günümüzde tütün kullanımı âlimler, talebeler, salihler ve cezbe ehli arasında yaygındır. Fâcir ve fâsıkların kullanmasıyla diğerlerinin kullanması aynı şeydir. Herkesçe malum olduğu üzere tütün kullanımı fâsık ve fâcirlere özgü değildir. Tütünü haram sayanlar ile mubah görenler bunda müttefiktir. Tütün kullanımı günbegün artmakta ve yaygınlaşmaktadır. İnsanlar ortaya çıktığı andan bugüne tütün içmektedirler. Hatta şu an bütün İslam beldelerinde, Mekke'de, Medine'de, Şam'da, Mısır'da, Halep'te ve Rum diyarında tütün şöretinin zirvesindedir. Batıdan doğuya, Hind'den Sindh'e yayılmıştır. İnsanlar onu farklı şekillerde kullanmaktadır. Hayır ve faziletle meşhur insanlar, fakihler, ders ve fetva veren üstatlar, ilim tahsiliyle meşgul olan talebeler, makam mansıp sahibi âmirler, kadılar, imamlar, hatipler, müezzinler, devlet erkânı, ayrıca çarşı pazardaki insanların çoğunluğu, kadınlar, hürler, köleler, yaşlılar, yetişkinler, gençler ve çocuklar tütüne müpteladılar. Hatta beş yaşlarındaki veletlerin hiçbir zarar görmeden tütün içtiğini gördüm. Bununla birlikte tütün, çoğunlukla topluluklar içerisinde, kadınların ve diğer makam sahiplerinin toplandığı umumi toplantılarda uluorta içilmektedir. Bu insanların haram işlediklerini ve şahitliği geçersiz kılan fâsıklıkta ısrarcı olduklarını söylemek -ki bunun helal sayılması küfrü gerektirir- âlim ve fâzıl kimseye ve hatta cahil bir akıllıya bile layık değildir. Böyle düşünen bir kimse ümmet-i Muhammed'i kötölemiş ve onları dalaletle itham etmiştir ki onlar müslüman, mümin ve yakın sahibi kimselerdir" (bk. Nablusî, *es-Sulh*, s. 63-64).

5. *el-Kelimâtü'l-usûliyye'nin Muhtevası*

Câbîzâde risalesinde fıkıh usulü meseleleriyle ilgili görüşlerini maddeler halinde aktarmaktadır. Birinci madde içtihat tanımı, ikinci madde taklid tanımı, üçüncü madde içtihat ehliyeti bulunmayanın başka müçtehid taklid görevi, dördüncü madde mukallidin taklid hususundaki imkânları, beşinci madde müçtehidin başka bir müçtehid taklid imkânı ve altıncı madde ise mefdûl müçtehidin taklid edilmesinin cevazı hakkındadır. Câbîzâde, bu altı madde hakkında kısaca görüşlerini belirttikten sonra zikrettiği maddeleri kahve, afyon ve tütün gibi nevâzil meseleleri üzerinden örneklendirmiş ve görüşlerini somutlaştırmıştır. Câbîzâde'nin madde madde işlediği her bir konu yukarıda adı geçen tütün risalelerinde bulunmamaktadır. Bu risaleler daha ziyade içtihadın tecezziini merkeze almışlardır.

5.1. İçtihat ve Taklide Dair Maddeler

Câbîzâde risalesinin girişinde eserini mutlak müçtehitlerin ortadan kalktığı dönemde ortaya çıkan tütün, kahve ve afyon gibi nevâzil meseleleri hakkında müteahhir ulemanın görüşlerinin anlaşılmasına yardımcı olması amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir.⁶⁰ Girişteki ifadeleriyle müellif, “inkırâz-ı müçtehidîn”den mutlak müçtehitler anlaşılması gerektiğine işaret etmekte ve içtihatı tecezzii kabul eder gözükmektedir. Bu giriş cümlesinden sonra Câbîzâde, sırayla yukarıda kaydedilen altı maddeye yer verir.

Câbîzâde birinci madde olarak içtihadın tanımına yer vermekte ve içtihadı “fakihin şer’î bir hüküm hakkında zanna ulaşmak için daha fazlasını yapmaktan aciz kaldığını hissedecek ölçüde gayret etmesi” olarak tanımlamaktadır.⁶¹ Câbîzâde bu tanımı sahibine atıfta bulunmadan İbnü'l-Hâcib'in usul eseri olan *Muhtasarü'l-Müntehâ*'dan iktibas etmiş gözükmektedir.⁶² Müellifin İbnü'l-Hâcib'den iktibas ettiği tanım ise çeşitli ekoller ve fakihler tarafından yapılan tanımların ortak nüvesini taşımaktadır.⁶³ Câbîzâde'nin tanım için kaynak göstermemesi, içtihat tanımının fıkıh usulünde neredeyse ittifakla kabul edilmesinden ileri gelmiş olabilir.

Câbîzâde içtihat tanımından sonra mutlak içtihadın şartlarını sıralamaktadır. Buna göre “lafzın ve muktezâsının lugavî, şer’î ve örfî mânalarını bilmek, kitap ve sünnetin ahkâmıla ilgili olanlarını bilmek, icmâ edilen hususları

60 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 51^b.

61 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 51^b.

62 Krş. İbnü'l-Hâcib'in içtihat tanımının Arapça'sı şöyledir: “استفراغ الفقيه الوسع لتحصيل ظن بحكم شرعي” (bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Münteha'l-usûl*, III, 579).

63 Apaydın, “İctihad”.

temyiz edebilmek, had ve burhanın şartlarını bilmek, edebiyat (dil bilimi) ve usûl-i fıkıh ilmini bilmek, nâsîh ve mensuhu, cerh ve ta'dîli, râvinin hallerini bilmek” zikredilen şartlardır.⁶⁴ Bu şartlara usul kitaplarında zikredilen başka şartların da eklenebileceğini ifade eden Câbîzâde, meselede içtihat için “tahkik ehli olanların cevaz verdikleri üzere” kişinin sadece o meseleyle ilgili şeyleri bilmesinin yeterli olacağını ifade eder.⁶⁵ Câbîzâde'nin “tahkik ehli”nden kastının risalede eserlerine atıfta bulunduğu İbnü'l-Hümâm ve Teftâzânî olmalıdır.⁶⁶ Zira muhakkik olarak anılan her iki âlim de çeşitli eserlerinde meselede içtihadın cevazından ve şartlarının mutlak müçtehidin şartlarından farklı olduğunu belirtmektedirler.⁶⁷

Meselede içtihat ehliyetine sahip olanların da müçtehit kabul edilmesi gerektiğine dair görüşlerini delillendirmek için Câbîzâde, İcî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* adlı eserinin Teftâzânî ve Cürçânî haşiyelerinden iktibaslar yapmaktadır. Buna göre Teftâzânî adı geçen haşiyesinde şöyle demektedir:

Bazılarının sözlerinden anlaşılan şudur ki: Ale'l-ıtlâk müçtehit olmayan bir fakih ve fakih olmayan bir müçtehit tasavvur edilemez. Evet, eğer fıkıh [tanımında] *teheyü' li'l-kül* [her bir şer'î ve fer'î hükmü delilinden istinbat etme melekesi] şart koşulursa [bazı] meselelerde içtihat bulunan [ve bu sebeple] fakih olmayan müçtehitler tarafından gerçekleştirilen içtihat mümkün olur. Bu fenni [fıkıh] bilen kişilere müçtehit olmasalar bile fakih denmesi şayidir.⁶⁸

64 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 51^b; ayrıca İbnü'l-Hâcib'in İcî şerhi üzerine kaleme aldığı haşiyesinde Teftâzânî'nin zikrettiği benzer şartlar için bk. Teftâzânî, *Hâşiye*, III, 580.

65 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 51^b; İçtihatı tecezziyi kabul eden Gazzâlî'nin zikrettiği benzer şartlar için bk. *el-Mustasfâ*, IV, 5-17; içtihatı tecezzii kabul etmeyen Molla Hüsrev'nin zikrettiği benzer şartlar için bk. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 466.

66 İbnü'l-Hümâm ve Teftâzânî hakkında “muhakkik” lakabını kullanan pek çok müellif vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: İbnü'l-Hümâm'ın usul eserine şerh yazan Emîr Pâdişah, kendisi hakkında “asrının muhakkiki” demektedir. Aynı şekilde İbn Nüceym ve Hamevî de İbnü'l-Hümâm için muhakkik demektedir (bk. Emîr Pâdişah, *Teysîr-ürüt-tahrîr*, I, 2, 3; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 16, 31, 167 vd.; Hamevî, *Gamzû uyûni'l-besâir*, II, 109, 126, 129 vd. İbnü'l-Hümâm, İbn Emîru Hâc ve Emîr Pâdişah, Teftâzânî hakkında da pek çok yerde “muhakkik” lakabını kullanmaktadır (bk. İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, VIII, 332; IX, 40, 318 vd.; İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr*, I, 31, 47, 59 vd.; Emîr Pâdişah, *Teysîr-ürüt-Tahrîr*, I, 13, 16, 33 vd.).

67 İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr*, III, 372-73, 435; Teftâzânî, *Hâşiye*, III, 580. İbnü'l-Hümâm'ın *et-Tahrîr*'inin güvenilir bir neşri yapılmamış olmasından ötürü eserin şerhi olan İbn Emîru Hâc'ın *et-Tahrîr ve't-Tahrîr*'ine atıfta bulunulmaktadır.

68 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a; ayrıca bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehâ'l-usûl*, III, 579-80.

Câbîzâde'nin Teftâzânî'nin bu görüşlerini zikretmesinden Molla Fenârî ve Molla Hüsrev gibi Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımına göre “fıkıhın tüm alanlarında içtihat etmeye hazır olmayı (*teheyü' li'l-kül*)” şart koşarak içtihadın tecezziinin mümkün olmadığını savunanların görüşüne muhalif bir tavra sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira Molla Hüsrev, İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımına göre fakihin fıkıhın her alanında (*el-kül*) istinbat melekeseine sahip olan kişi olduğunu belirtir.⁶⁹ Molla Hüsrev'e göre içtihat, belagat ve diğer ilimlerdeki melekeler gibi bir melekeye sahip olmaktır. Nasıl ki bir kişi, sadece bir övgü veya yergiyi ya da şükür veya şikâyeti muktezâ-yı hâle göre söz sanatına dönüştürerek belîğ kişi olamıyor ancak bütün sözlerinde muktezâ-yı hâle göre söz söyleme melekeseini kazandığında belîğ olabiliyorsa, içtihat da durum aynıdır. O halde müçtehit, her bir şer'î ve fer'î hükmü delilinden istinbat etme melekeseine sahip olan kişidir.⁷⁰

Câbîzâde, Cürçânî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* haşiyesinde “müteşerri' olanların gözünde fakihin, müçtehit olduğu” ifadesini de iktibas eder.⁷¹ Câbîzâde'nin risalesinin kaynaklarından biri olan İbnü'l-Hümâm da kendi usul eserinde müçtehit müftînin fakih olarak isimlendirildiğini zikreder. İbnü'l-Hümâm, furû-i fıkıh bilenlere de fakih denmesinin yaygın olduğunu ancak bunun usul istilâhı olmadığını ifade etmekle birlikte eserinin şârihi İbn Emîru Hâc müçtehit müftînin fakih olarak adlandırılmasının bir usul istilâhı olduğunu belirtir.⁷²

İçtihatın sonra taklid tanımı üzerinde duran Câbîzâde, taklidin kişinin delili olmaksızın bir başkasının kavli ile amel etmesi olduğunu belirtir.⁷³ Bu görüşü de İbnü'l-Hâcib'den iktibas ettiği anlaşılan Câbîzâde, herhangi bir kaynak verme ihtiyacı duymamıştır.⁷⁴

Taklid tanımına kısaca yer verdikten sonra Câbîzâde, İbnü'l-Hümâm'ın *el-Hidâye* şerhindeki taklidle ilgili görüşünü delil olarak zikretmektedir.

Eğer kişi, mesela suretlerini bilmediği halde “ben Ebû Hanife'yi fetva verdiği meselelerde taklid ettim ve icmalen onunla amel etmeyi iltizam ettim” dese ve böyle niyet etse bile bu gerçekten taklid değildir, bilakis taklidi tâlik veya vaat etmedir.⁷⁵

69 Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi'*, II, 425; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 470.

70 Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi'*, II, 425; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 470.

71 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a; İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehâ'l-usûl*, I, 98-99.

72 İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 370, 434.

73 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a.

74 Bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehâ'l-usûl*, III, 629.

75 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a; bk. İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fet-hi'l-kadîr*, V, 457.

Câbizâde'nin İbnü'l-Hümâm'dan yapmış olduğu nakil, taklidin mahiyetine dairdir. İbnü'l-Hümâm, ifadelerinin devamında kişinin kendisi için bunu şart koşmasının belirli bir müçtehide ittiba etmenin vücubuna delil olmadığını belirtir. Bir mezhep imamının görüşüne tâbi olmanın vücubu, belirli bir mesele hususunda bir müçtehidin görüşünün araştırılması ve o müçtehidin görüşünün soruyu soran kişi tarafından kabulüyle gerçekleşir. İbnü'l-Hümâm, bu gibi ifadelerin halkın “tettebbuu'r-ruhas”, yani kişinin fıkıh mezheplerinin farklı içtihatları arasında kendine en kolay geleni seçmesini engellemek için olduğunu belirtir.⁷⁶

Câbizâde üçüncü madde olarak içtihat derecesine ulaşamamış âmmî veya içtihat ehliyeti için gerekli bilgilerin bir kısmını elde etmiş kişi için de taklidin gerekli olduğunu kaydeder.⁷⁷ Câbizâde bu ifadesine herhangi bir kaynak vermemekle birlikte mesele İbnü'l-Hâcib ve İbnü'l-Hümâm tarafından ele alınmaktadır. Mutlak içtihat derecesine ulaşamamış âlimin ve âmmînin cumhura göre mukallit olması gereklidir. Mutlak müçtehit olmayan ancak bazı alanlarda içtihat ehliyetini haiz kişi ise içtihat edebildiği konularda kendi içtihadına uymalı ve geri kalan konularda ise bir başka müçtehidin görüşüne tâbi olmalıdır.⁷⁸ İbnü'l-Hümâm'ın eserinden bir kavli delil getiren Câbizâde, İbnü'l-Hümâm'ın “âmmî olan kişinin bir meselede kendisine bir müçtehidin daha hafif gelen görüşünü alması, ne şeriat tarafından ne de akıl tarafından zemmedilmiştir” sözüne yer verir.⁷⁹

Dördüncü madde âmmî kişinin amel etmiş olduğu görüşün bağlayıcılığı hakkındadır. Câbizâde âmmî bir kişinin bir meselede bir müçtehidin görüşüyle amel etmesi halinde aynı meselede bir başka müçtehidin görüşüyle amel etmesinin ittifakla caiz olmadığını belirtir; ancak ona göre aynı âmmînin bir başka meselede önceki meselede taklid ettiği müçtehitte başkasının görüşüyle amel etmesi caizdir.⁸⁰ Câbizâde bu ifadesi için herhangi

76 İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, V, 457.

77 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a.

78 Bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehe'l-usûl*, III, 634-35; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 438.

İbn Emîru Hâc, mutlak olmayan müçtehitler için de taklidin şart olmasına binaen onların da âmmî sınıfına girip girmediklerini inceler. Zerkeşî'nin geniş bir fıkıh usulü eseri olan *el-Bahrü'l-muhit fi usûli'l-fık'h*'ından iktibasla üçlü tasnife yer verir. Bu tasnife göre 1. İctihat derecesine ulaşmış kişi, 2. Muteber ilimlerin bir kısmını haiz ancak içtihat derecesine ulaşamamış âlim ve 3. Âmmî. Zerkeşî, ikinci gruptaki kimselerin âmmî sayılmamaları gerektiğini ve onların yeni bir mezhep kurma salahiyetine sahip olmayan müçtehitler olduklarını belirtir (bk. İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 439).

79 İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, V, 457; Aynı kavil İbnü'l-Hümâm'ın usul eserinde de yer alır (bk. İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 447).

80 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a.

bir kaynak göstermez. Ancak söz konusu mesele hem İbnü'l-Hâcib hem de İbnü'l-Hümâm tarafından ele alınmış ve her iki müellif de benzer ifadeler kullanmıştır.⁸¹

Beşinci madde müçtehidin görüşünün kendisini bağlayıcılığı hakkındadır. Câbizâde bir müçtehidin bir meselede içtihat ettikten sonra mesele hakkında zann-ı galibi oluşması halinde zann-ı galibinin olduğu görüşle amel etmesinin farz olduğunu, artık o meselede başka bir müçtehid taklid etmesinin caiz olmadığını belirtir.⁸² Câbizâde bu kaide için de bir kaynak gösterme ihtiyacı duymaz. Birinci meselede de görüldüğü üzere bunun sebebi muahhar fıkıh usulü eserlerinin bu hüküm hakkında ittifak edışı olabilir. Nitekim İbnü'l-Hâcib ve İbnü'l-Hümâm bu konudaki ittifakı zikrederler.⁸³

Câbizâde'nin zikrettiği son madde ise görüşüne tâbi olmak açısından müçtehitlerin birbirlerinden üstünlüklerinin (efdaliyyet) etkisi hakkındadır. Ona göre bir mesele hakkında hüküm veren birden fazla müçtehit bulunması halinde şayet aralarında üstünlük açısından fark olursa mukallidin içlerinde en üstün olan müçtehid taklid etmesi vâcib değildir.⁸⁴ Câbizâde bu kaideyi de doğrudan İbnü'l-Hâcib'in eserinden iktibas etmiş görünmektedir.⁸⁵

5.2. Nevâzil Meseleleri Hakkında Benimsenecek Tavırlar

İçtihat ve taklidi ele aldığı altı maddeden sonra Câbizâde, yeni çıkan meselelere tütün, kahve ve afyon tüketmeyi örnek olarak zikreder. Câbizâde bu meseleler hakkında hüküm verenleri, özellikle de kerahetine hükmedenleri eleştirmektedir:

Müteahhir [âlimlerden tütün soğurmak, kahve içmek ve afyon yutmak gibi] mezkûrâtın mubah olduğunu [söyleyenler olduğu gibi] müçtehitliğinde şüphe olmayan bir müçtehitten nakilde bulunmadan, bunların kerahetine hükmetmeye kalkışanlar da bulunmaktadır. Her iki taraf da sanki müçtehitlermiş gibi deliller ve emârelerle görüşlerini delillendirmişlerdir. Onlara ve onları taklid edenlere yazıklar olsun! Bu konuda risaleler de kaleme almışlardır. Biz ise Allah'ın inayetiyle kolay ve latif yolu tercih ettik.⁸⁶

81 Bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehe'l-usûl*, III, 644; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 446-47.

82 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelîmâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a.

83 Bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehe'l-usûl*, III, 644; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 419.

84 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelîmâtü'l-usûliyye*, vr. 52^a.

85 Bk. İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehe'l-usûl*, III, 643; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 444.

86 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelîmâtü'l-usûliyye*, vr. 52^b.

Câbizâde bu ifadelerinden sonra nevâzil meselelerine dair görüşler hususunda tercih ettiği yolu şöyle açıklar:

[Tütün soğurmak, kahve içmek ve afyon yutmak gibi mezkûr nevâzil meseleleri] hakkında görüş bildiren kişiler [iki gruptur. Birinci grup] başka bir kişinin görüşünü aktaranlardır. [Bu durumda görüşü nakledilen kişinin gerçekten kendilerine atfedilen görüşe sahip olup olmadığı incelenmelidir. Söz konusu incelemede] bu kişinin gerçekten kendisine atfedilen görüşe sahip olduğu ortaya çıkarsa o zaman müçtehit olup olmadığına bakılmalıdır. Eğer müçtehit değilse [bu tartışmada] dikkate alınmasına gerek yoktur. Eğer müçtehitse [bu takdirde görüşü aktarılan kişinin] mutlak müçtehit mi meselede müçtehit mi [olduğu sorusu gelecektir. Bu sorunun cevabı ne şekilde verilirse verilsin bahsi geçen nevâzil meseleleri hakkındaki görüşü] hem kendisi hem de mukallidi hakkında bağlayıcıdır. [İkinci grup ise nevâzil meseleleri hakkında belirttikleri görüşü başkasından nakletmeyip] kendi ortaya koyduğu bir görüş olarak ifade edenlerdir. Bu durumda da bu kişinin müçtehit olup olmadığına bakılmalıdır. Eğer müçtehit değilse daha önce geçtiği gibi [bu tartışmada] dikkate alınmasına gerek yoktur. Eğer müçtehitse [görüşü hem kendisi hem de onun mukallidi olacak kişiler için bağlayıcıdır. Durum böyle olmakla birlikte] hicrî 600'lerde yaşamış *el-Umde*⁸⁷ adlı eserin müellifinin vurguladığı üzere artık günümüzde müçtehit kalmamıştır.⁸⁸

Câbizâde “insanlar arasında yaygın ve muteber olan kitaplarda” müçtehitliklerinde şüphe bulunmayan Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ile

87 Hanefî furû-i fıkıh metinlerinde “Sâhibü'l-*Umde*” denildiğinde genellikle Ebû Hafs Ömer b. Abdülaziz en-Nesefî (ö. 576/1141); usul kitaplarında ise *el-Umde fi'l-ahkâm fi meâlimi'l-helâl ve'l-harâm* kitabının müellifi Cemmâîlî (ö. 600/1203) kastedilmektedir. Bu iki müellifin ölüm tarihleri risale müellifinin sözlerine uygun olmakla birlikte eserlerinde böyle bir ifadeye rastlanılmamıştır. Müellifin tarihleri belirtirken hata etme ihtimaline binaen *Şerhu'l-Umde fi akîdeti Ehli's-sünneti ve'l-cemâa* adlı eserin sahibi Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl, el-Menâr ve Keşfü'l-esrâr* adlı eserleri de taranmış ancak böyle bir ifadeye rastlanmamıştır. Nevevî (ö. 676/1277) *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müttakîn* adlı eserinde ise “... Günümüzde müçtehit kalmadığı üzere insanlar icmâ etmiş gibidirler...” demektedir. Müellif hem ölüm tarihinin verdiği tarihlere hem de yaptığı nakle mutabık olmasından ötürü “Sâhibü'l-*Umde*” ile Nevevî'yi kastediyor olabilir.

88 Câbizâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^b. Câbizâde'nin *el-Umde* sahibinden yaptığı iktibas erken dönemden itibaren pek çok âlim tarafından dile getirilmiştir. *Hulâsatü'l-fetâvâ* müellifi İftihârüddin Tâhir Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147) ve Bezzâzî (ö. 827/1424) bu kimselere örnek verilebilir (bk. Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ*, vr. 142^a; Bezzâzî, *el-Fetâvâ*, V, 236). Kendi zamanında mutlak müçtehitlerin olmadığını ifade eden bir başkası da *Edebü'l-müftî* yazarı Mehmed Fikhî el-Aynî'dir (bk. Aynî, *Risâle fi edebi'l-müftî*, s. 61, 70).

müçtehit sayılan imamlardan mezkûr nevâzil meseleleri hakkında herhangi bir kavil nakledilmediğini belirtir. Câbîzâde bu durumda mukallitlerin görüşlerinin kendilerini bağlamadığı, zira o mukallitlerle kendisinin aynı derecede olduğuna işaret eder.⁸⁹ Müellif söz konusu meseleler hakkında kim içtihat etme ehliyetine sahip olarak bir hüküm vermişse mukallidin daha üstün olan müçtehit yerine onun görüşünü taklid edebileceğini ancak müçtehidin ise yalnızca kendi görüşüyle amel edebileceğini vurgular. Câbîzâde'ye göre İmam Mâlik'in kendisine sorulan kırk meselenin otuz altısına “bilmiyorum” demesi gibi müçtehidin henüz mesele hakkında zann-ı galibi oluşmamışsa tevakkuf etmesi gerekir.⁹⁰

6. Değerlendirme

Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, tütün içmenin hükmüne dair tartışmaların süregeldiği bir dönemde afyon, kahve ve tütünle ilgili nevâzili fıkıh usulü zemininde işlemiştir. Afyon hakkındaki tartışmalar risalenin telifinden çok daha erken bir dönemde, kahve hakkındaki tartışmalar ise yakın bir dönemde son bulmuştur.⁹¹ Çağdaşı Mehmed Fıkhî'nin ve tütünün hükmüne dair kaleme alınmış olan birçok risalenin şahitliği mezkûr meselelerin tütün tartışmaları bağlamında tartışılmakta olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte Câbîzâde'nin konuyla alakalı herhangi bir risaleye atıfta bulunmaması ve risalesinde afyon, kahve tütün tüketimi gibi nevâzil meselelerini genel olarak ele alarak içlerinden birini öne çıkarmaması müellifin tütün tartışmalarına doğrudan müdahil olmak istemediği şeklinde yorumlanabilir.

Meselede müçtehitlerin varlığını kabul eden Câbîzâde, risalesinde meselede müçtehit olan bazı kimselerin görüşlerinin herkesi bağlayıcı bir mahiyete sahip olmadığı sonucuna varmış gözükmektedir. Çünkü İbnü'l-Hümâm'dan

89 Mehmed Fıkhî el-Aynî fetvaya konu olan mesele hakkında mezhep imamlarından veya meşâyıhtan bir kavil nakledilmemiş olması halinde müçtehit müftinin mesele üzerine tefekkür etmesi ve mezhep imamlarının veya meşâyıhın bu meseleye benzer bir mesele hakkındaki görüşlerini araştırması gerektiğini belirtir. Müft müçtehit değilse yapması gereken müçtehit imamların bu husus hakkındaki görüşlerini nakletmektedir. Buna binaen Mehmed Fıkhî el-Aynî, İbn Nüceym'in *el-Bahrü'r-râik* ve Trablusî'nin *Muînü'l-hükkâm* eserlerine atıfta bulunarak o dönemlerde yaşayan müftilerin cevaplarının fetva değil, müçtehitlerin kavilleri aktarmak olduğunun altını çizer (bk. Aynî, *Risâle fi edebi'l-müftî*, s. 67). Benzer ifadeleri İbn Âbidîn *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî* adlı eserinde *el-Fetâva'z-Zahîriyye*'den nakleder (bk. İbn Âbidîn, *Hanefilerde Mezhep Usûlü*, s. 197).

90 Câbîzâde Halil Fâiz Efendi, *el-Kelimâtü'l-usûliyye*, vr. 52^b-53^a.

91 Uyuşturucu maddelerin hükmüne dair tartışmalar için bk. Tan, “Hanefi Furû Fıkıh Literatüründe Uyuşturucu Maddelerin Hükmü”, s. 83-90, 190-200, 200-202; Başoğlu, “Uyuşturucu”. Kahvenin hükmüne dair tartışmalar için bk. Bostan, “Kahve”.

naklettiği üzere kişinin bir imamın görüşlerine ittiba edeceğine dair sözü, kişinin o imamın görüşleriyle amel etmesini gerektirmemektedir. Ayrıca bir sonraki maddede yine İbnü'l-Hümâm'dan iktibasla zikrettiği üzere âmî olan kişinin bir meselede kendisine daha hafif gelen bir müçtehidin görüşünü almasına bir engel yoktur.

Câbizâde meselede müçtehitlerin dışında bu konularla ilgili görüş zikreden mukallitlerin olduğunu ancak onların kavillerine itibar edilmemesi gerektiğini söyler. İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin de açıkça ifade ettiği bu durum, özellikle tütün tartışmasındaki gerilimin azaltılmasına yönelik olabilir. Câbizâde'nin içtihat tanımını diğer maddelere nispetle daha ayrıntılı işlemesi de bu konuda konuşan herkesin sözünün muteber olmadığını vurgulamak için olabilir. Tütün tartışmasındaki tarafların görüşlerini hem muhaliflerine hem de tütün kullanımının artık yaygınlaştığı Osmanlı toplumuna dayatamayacakları mânasına gelmektedir.⁹²

Câbizâde'nin risalesinde siyasî otoritenin tütün tartışmalarına müdahalesi hakkında herhangi bir şey söylememesi dikkat çekicidir. Halbuki dönemin fikhî telakkisine göre sultan, fakihlerin ihtilaf ettikleri bir konuda veya bir maslahat görmesi halinde mezhep içerisinde mercuh kabul edilen görüşle amel edilmesini emretme yetkisine sahiptir.⁹³ Bu durumda tütün tartışmasının taraflarından birinin görüşüne dayanarak ferman buyurulmasında herhangi bir problem olmayacaktır. Câbizâde'nin meseleyi fıkıh usulü alanında tutarak siyasî otoriteyle irtibatı açısından muğlak bırakması, siyasî iradenin tartışmanın taraflarından herhangi birini tercih ederek topluma müdahale edemeyeceği yönündeki tavrını ima eder gibi yorumlanabilir.⁹⁴

Tütün tartışmasındaki taraflar içerisinde meselede müçtehitliği kabul edenler ve etmeyenlerin yanında içtihat ehlinin ortadan kalktığı kabul edilse

92 Nablusî de eserlerinde bu hususu vurgulamaktadır. Nablusî, tütünün haramlığını savunan kişilerin "emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker" kaidesine atıfta bulunarak sağlam fikhî argümanlar üretmeden kendi görüşlerini insanlara dayattıklarını belirtir (Nablusî, *es-Sulh*, s. 7, 17-18; ayrıca bk. Grehan, "Smoking and 'Early Modern' Sociability", s. 1372; Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 327).

93 Şeyh Bedreddin, *Yargılama Usulüne Dair*, s. 60-64; Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, s. 33-34; Bedir, "Fetva ve Değişim", s. 41.

94 Câbizâde ile aynı dönemde yaşamış olan Şevkizâde Süleyman Efendi'nin (ö. 1132/1720+) duhân hakkındaki risalesinde benzer bir tavırla karşılaşılmaktadır. Şevkizâde tarafların kendi görüşlerini savunurken ileriye gittiklerini belirterek hem tütünün mubahlığını savunanların delillerini hem de haramlığını savunanların delillerini eleştirmekte ve meseleyle ilgili kesin bir görüş belirtmekten geri durmaktadır (bk. Saylan, "Tütün Kullanımına Mutedil Bir Yaklaşım", s. 1421).

bile tahrîc işleminin meşru ve tahrîc ashabının mevcut olduğuna değinenlerin de bulunduğu yukarıda aktarılmıştı.⁹⁵ Câbîzâde bu isimlerin aksine tahrîc meselesini görmezden gelmiş görünmektedir. Bunun sebebi, yapılan tahrîc işlemi sonucunda varılacak olan hükmün bir müçtehidin kendisine değil, onunla birlikte mezhep otoritesine dayanacak olması olabilir.⁹⁶ Ayrıca kıyas yapacak ehliyete sahip olmayan müçtehitler olmasa bile tahrîc yoluyla şer'î hükme ulaşmak mümkün olacaktır. Nitekim bu durum tarafların kendi görüşlerini karşı tarafa ve âmmîlere tahakkümünü kolaylaştırıcaktır. Bunun bir örneği afyon, benc (ban otu) ve esrar tartışmalarında görülmektedir.⁹⁷ Uyuşturucu kullanarak sarhoş olan bir kişinin talakının geçerliliği hakkında Hanefî mezhebinin erken dönem kaynaklarında karşılaşılmayan Ebû Hanîfe'den nakledilen bir kavlin, ortaya çıktığı VI. (XII.) yüzyıldan sonra tedricen meselede merkezileştiği görülmektedir. Müteahhir âlimlerin belli bir zamandan itibaren imamın otoritesi ve onun kavlinden tahrîc edilen hükme atıfla afyon, benc ve esrar gibi uyuşturucuların kullanılmasının haramlığını dile getirdikleri gözlemlenmektedir.⁹⁸

Câbîzâde eserinde klasik fıkıh usulü meselelerinden biri olan görüşlerine tâbi olmak bakımından müçtehitlerin birbirlerinden üstünlükleri meselesine yeterince eğilmemiştir. Bir meselede birden fazla müçtehit bulunması halinde daha üstün olanın görüşünün tercih edilmesi vâcip değildir. Ancak bu durum müçtehitlerin görüşlerinin arasında herhangi bir fark olmadığı mânasına gelmemektedir. Hatta Câbîzâde'nin risalesinin temel kaynaklarından olan İbnü'l-Hâcib, âmmînin de mesele hakkında daha üstün olan müçtehidini araştırması gerektiğini belirtir.⁹⁹ Mehmed Fıkhî el-Aynî de *Edebü'l-müftî* adlı eserinde İbn Nüceym'den iktibasla "bir meselenin cevabında iki müftînin ihtilaf etmesi halinde önce takvada üstün ve daha sonra ise tefakkuhu daha kuvvetli olan müftînin cevabının tercih edilmesi gerektiğini" söyler.¹⁰⁰ Câbîzâde'nin meselenin bu boyutuna risalesinde yer vermeyerek varmış olduğu sonucu kuvvetlendirmeyi amaçladığı düşünülebilir.

95 Bk. Akhisârî, *Tütûn İçmek Haram mıdır?*, s. 85-86; Şahin, "Risâle fi hükmi't-tütûn ve'l-kahve li-Muhammed Fıkhî el-Aynî", s. 712; Kalaycı - Öztürk, "Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve Tahlîlü'd-Duhân Adlı Risalesi", s. 41.

96 Taklidin ve taklid kapsamında olan tahrîcin mezhep otoritesiyle olan ilgisine dair bk. Jackson, *Islamic Law and the State*, s. 101; ayrıca bk. Hallaq, *Authority, Continuity and Change*, s. 120, 127-29; Hallaq, *Sharî'a*, s. 67-70.

97 Bk. Tan, "Hanefî Furû Fıkıh Literatüründe Uyuşturucu Maddelerin Hükümü".

98 Bk. Tan, "Hanefî Furû Fıkıh Literatüründe Uyuşturucu Maddelerin Hükümü", s. 83-89.

99 İcî, *Şerhu Muhtasari Münthe'l-usûl*, III, 643.

100 Bkz. Aynî, *Risâle fi edebî'l-müftî*, s. 57.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي أنزل كتاباً يقيناً آيات بينات والصلوة
 والسلام على منبه مجيد المودع بالبر والنجاة وعلى من
 الأمة الكريمة في الاجتماعات وهو من نعمهم بأجسامهم
 التي يوم يفرغ من الأرض ومن في السموات **و بعد** فهذه
 كلمات أصولية ينبغي بها الشارح في القول التي تروى
 في مقر الدخام وتسرّب القهوه وبلغ الأيقونة وانسحق
 التي انتشرت بعد انقراض الأئمة الاجتماع على الأطراف
الكلمة الأولى في الاجتماع وهو بذل الفقيه عام وسعيه
 بحيث يجتهد من نفسه العجز عن الزيادة عليه يحصل ظن بكم
 شرعي ولا يتحقق الاجتماع على الإطلاق إلا بجموعته من
 اللفظ ومقتضاه لغة وشرعا وروفا ومعرفة ما يعلق
 بالأحكام من الكتاب والسنة وبينه مواعيد الاجتماع
 ومعرفة شرائط المحل والبرهان ومعرفة علم الأواب والموئل
 الفقه ومعرفة النسخ والمنسوخ والموج والقدرا والحوال
 الزواة وغير ذلك مما ذكر في كتب الأصول وإنما الاجتماع
 في المسئلة على ما جوزه محققهم بقبضه ما يتصلق بترك
 المسئلة غير قال المحقق النصارا في كتابه المختصر
 ظاهر

فلا يكلام القوم إنما تصور فقه غير مجتهد والاجتهاد
 غير فقيه على أن الطول انهم لو سطر في الفقه التمسك لكل
 وجوز الاجتماع في مسئلة ووزن مسئلة تحقق مجتهد
 ليس بفقيه وقد سأل طلاق الفقيه على من يعلم الفن
 وان لم يكن مجتهدا وقال السيد المحقق في كتابه المختصر
 ايضا ان الفقيه عندهم هو المجتهد **الثانية** في التقيد
 العلم يقول الميرزا غير مجتهد قال ابن الرعام في شرح الهداية
 لو قال قلت اباحه فرفض فيها الفتوى به من المسائل
 والتمت العلم على الاجمال ويؤلف صورة وكذا
 لو نوبت فليس هذا بتقيد حقيقة بل هو تعليق التقيد
 او دعوى **الثالثة** في علم سابع درجة الاجتماع ويزن التقيد
 سواء كان عاميا او على الأطراف صالح العموم ان اجتهاد
 قال ابن زهره انما نأخذ العامي في كل مسئلة يقول مجتهد
 قوله خفف عليه ليس بمذموم في الشرع ولا في العقل
الرابعة اذا عمل العامي في حكم مسئلة ليس الرجوع عنه
 الى غيره اتفاقا واما في حكم مسئلة اخرى فالتحتم ان يجرى
 ان يغيره **الخامسة** اذا اجتهد مجتهد في شر فادى
 اجتماعه الى الظن حكم في ذلك الشيء فلا يجوز له التقيد
 مجتهدا فهو يجب عليه العمل به وعلى من فقهه **السادسة**
 اذا تعد المجتهدون وتفاضلوا فلا يجب على التقيد
 الا فضل اذ عرفت هذه الكلمات فاعلم ان هذا هو

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 3212, 51^b-52^a.

فنهكم ما جازته المذكورات ومنهم من تصدركم كراحتها
 عن غير تعرض للنقل عن محمد سيم الاجتهاد وارجا
 استدلال بعض كل منهما بما ادعاه بآوله واما ان كانت
 مجتهدين في الولاية لم يملواهم وقد تصفوا في رسال
 عن بعض ائمة اهل البيت سلمت مسلكا حقيقيا وصحيا
 لطيفا وهوانا الثعالق فيها في قولها في الشريعة اما نقل
 عن العيز وذاك العيز العديت ما نقلت فيوما مجتهد
 اول والى لا عذرة به والاول اما مجتهد على الاطلاق او
 مجتهد في المسئلة على التقديرين وجب العمل به في مقتضى
 واما ما دعوا فاعند وذلك المذاهب اما مجتهد اول او عذرة
 كما هو الاول والاول كما لا يجب كل تقدير على انما صحت
 وهو من بين السمانية والسجانية المبرجوة قال مجتهد
 في زمانها ثم انما امكن المعيرة المذاهب خلف عذرة
 المحكم في المذكورات فمزايا حنيفة وصاحبه رحيم مدعو
 هو موضح لمدال اجتهاد هذه ائمتنا رحيم مدعي ما قيل في
 بحال المقديين انما يسكنوا فيها ولا يتجاوزوا حدودهم
 انما عمر مجتهد في فعل الراسن والذين واما انما نقل
 في المقديين فهم ونحن سواء ثم مزايا تصفية فرق ال
 مثل بعد ثبوت اجتهاده فيها واجتماع شرط الاجتهاد
 عنده فلو يجب عليه تقليد الا قصر ويجوز تفرقت عنده
 اجتهاد مثل اجتهادها او تقليد يجب عليه العمل بمؤيد
 الاجتهاد

الاجتهاد وكذا الحال في الكراهة واما من لم يثبت عنده
 الا باضة او الكراهة فيجب عليه الكف كما انما مالكا مجتهد
 بالاجماع حين سئل عن اربعين مسلما قال في سنت
 وعشرين منها لا ادري ومثل هذا في غير ما في حنيفة
 اصح مجتهد بخبره بين جماعة الفقهاء السجانية
 فان نقلت عنده في قولها الاثنان
 سجد سجود الاخرة تسبيح
 وعشرين بعد ما في
 فمزايا حنيفة
 سئل عن عذرة
 وهم سلمت
 كذا في
 اول
 وانما

7. *el-Kelimâtü'l-usûliyye fî massî'd-duhân ve sûrbi'l-kahve ve bel'î'l-afyûn* Adlı Risalenin Metni¹⁰¹

[الكلمات الأصولية في مصّ الدخان وشرب القهوة وبلع الأفيون]

[٥١و] بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي أنزل كتابًا فيه آيات بيّنات، والصلاة والسلام على نبيّه محمد المؤيد بأبهر المعجزات، وعلى أصحابه الأئمة الكاملين في الاجتهادات، ومن تبعهم بإحسانٍ إلى يوم يفزع فيه من في الأرض ومن في السماوات.

وبعد، فهذه كلماتٌ أصوليةٌ ينتفع بها الناظرون في أقوال المتأخرين في مصّ الدخان وشرب القهوة وبلع الأفيون، وأمثالها التي انتشرت بعد انقراض أئمة الاجتهاد على الإطلاق.

الكلمة الأولى في الاجتهاد، وهو بذل الفقيه تمامٌ وسعه بحيث يحس من نفسه العجز عن المزيد عليه لتحصيل ظنٍ بحكم شرعي.^{١٠٢} ولا يتحقق الاجتهاد على الإطلاق إلا بمعرفة معنى اللفظ ومقتضاه لغةً وشرعًا وعرفًا، ومعرفة ما يتعلق بالأحكام من الكتاب والسنة وتمييز مواقع الإجماع، ومعرفة شرائط الحدّ والبرهان، ومعرفة علم الأدب وأصول الفقه، ومعرفة الناسخ والمنسوخ والجرح والتعديل وأحوال الرواة، وغير ذلك مما ذكر في كتب الأصول.

وأما الاجتهاد في المسألة على ما جوزه محققوهم فيكفيه ما يتعلق بتلك المسألة لا غير. قال المحقق التفتازاني في حاشية المختصر: «[٥٢ظ] ظاهر كلام القوم أنه لا يتصور فقيه غير مجتهد، ولا مجتهد غير فقيه على الإطلاق، نعم لو شرط في الفقه التهيؤ للكل، وجوز الاجتهاد في مسألة دون مسألة تحقق مجتهد ليس بفقيه، وقد شاع إطلاق الفقيه على من يعلم الفن وإن لم يكن مجتهدًا».^{١٠٣}

101 Metin yayına hazırlanırken İSAM Tahkikli Neşir Esasları benimsenmiştir.

102 انظر: شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٥٧٩/٣.

103 شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٥٧٩/٣-٨٠.

وقال سيد المحقق^{١٠٤} في حاشية المختصر أيضاً: «إنَّ الفقيه عندهم هو المجتهد».^{١٠٥}

الثانية في التقليد، هو العمل بقول الغير من غير حجة، قال ابن الهمام في شرح الهداية: «لو قال: قلَّدتُ أبا حنيفة رضي الله عنه فيما أفتى به من المسائل مثلاً، والتزمْتُ العملَ به على الإجمال، وهو لا يعرف صُورَها، وكذا لو نوى به: فليس هذا تقليدٌ حقيقةً؛ بل هو تعليق التقليد أو وعدُّ به».^{١٠٦}

الثالثة من لم يبلغ درجة الاجتهاد يلزمه التقليد، سواءً كان عامياً أو عالماً بطرفٍ صالحٍ لِغُلُومٍ^{١٠٧} الاجتهاد، قال ابن الهمام: «إنَّ أخذَ العامي في كل مسألة بقول مجتهدٍ قوله أخفُّ عليه: ليس بمذموم في الشرع ولا في العقل».^{١٠٨}

الرابعة إذا عمل العامي في حكم مسألة فليس له الرجوع عنه الى غيره اتفاقاً، وأمَّا في حكم مسألة أخرى فالمختار أنه يجوز له أن يقلِّد غيره.^{١٠٩}

الخامسة إذا اجتهد مجتهدٌ في شيء فأدَّى اجتهاده الى ظنِّ حكمٍ في ذلك الشيء فلا يجوز له تقليدُ مجتهدٍ آخرٍ، ويجب عليه العملُ به، وعلى من قلَّده.^{١١٠}

السادسة إذا تعدَّد المجتهدون وتفاضلوا فلا يجب على المقلد تقليدُ الأفضل.^{١١١}

إذا عرفت هذه الكلمات فاعلم أن من المتأخرين / [٥٢ و] من تكلم بإباحة المذكورات، ومنهم من تصدَّى للحكم بكراتها عن غير تعرُّضٍ للنقل عن

104 وهو السيد الشريف أبو الحسن علي بن محمد بن علي الجرجاني (ت. ٨١٦هـ/١٤١٣م). انظر: شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٩٩/١.

105 شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٩٩/١.

106 فتح القدير لابن الهمام، ٤٥٧/٥.

107 في الأصل: العلوم. والصحيح ما أثبتناه.

108 شرح فتح القدير لابن الهمام، ٤٥٧/٥.

109 انظر: شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٦٤٤/٣.

110 انظر: شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٦١٤/٣.

111 انظر: شرح مختصر المنتهى للإيجي، ٦٤٣/٣.

مجتهدٍ مسلّم الاجتهاد، وربما استدلَّ بعضُ كل منهما على ما ادّعاه بأدلةٍ وأماراتٍ، فكانهم مجتهدون، الويلُّ لهم ولمن قلّدهم، وقد صنّفوا فيه رسائل.

ونحن بعناية الله تعالى سلكنّا مسلکًا خفيًّا^{١١٢} ومنهجًا لطيفًا، وهو:

أن القائل فيها بشيءٍ من الأحكام الشرعية:

[١] إما ناقل عن الغير، وذلك الغير بعد ثبوت ما نُقل عنه فهو إما مجتهد أو لا. والثاني لا عبرة به، والأول: إما مجتهد على الإطلاق، أو مجتهد في المسألة، وعلى التقديرين وجب [عليه] العمل به، وعلى مقلّده.

[٢] وإما مدعٍ من نفسه، وذلك المدعي إما مجتهد أو لا. ولا عبرة بالثاني كما مرّ، والأول كالأول يجب [على] كل تقدير،^{١١٣} على أن صاحب العمدة^{١١٤} -وهو ممن بين الستمئة والسبعمئة من الهجرة- قال: «لا مجتهد في زماننا هذا».^{١١٥}

ثم إن الكتب المعتمدة المتداولة خلت عن رواية الحكم في المذكورات عن أبي حنيفة وصاحبيه رحمهم الله وعمن هو مسوغ له الاجتهاد من أئمتنا رحمهم الله على ما قيل، فاللائق بحال المقلدين أن يسكتوا فيها ولا يتجاوزوا حدهم، فما أتانا عن مجتهدينا فعلى الرأس والعين، وما أتانا عن بعض من المقلدين فهم ونحن سواء.

112 في الأصل: «حفيًّا» والصحيح ما أثبتناه، لأن حفيف الحية أو جناحي الطائر بمعنى صوتهما والحفيف من النبات والكلأ بمعنى اليباس، معنى الخفيف يقتضيه السياق.

113 كذا في الأصل: «يجب كل تقدير». والصحيح: «يجب العمل به على كلا التقديرين». كما قال المؤلف في المسألة السابقة.

114 في كتب الحنفية يذكر «صاحب العمدة» ويراد به غالبًا أبو حفص عمر بن عبد العزيز الصدر الشهيد (ت. ٥٧٦ هـ/١١٤١ م)، وفي كتب الأصول يذكر بعض العلماء «صاحب العمدة» ويريدون به أبو محمد عبد الغني بن عبد الواحد المقدسي الجماعيلي (ت. ٦٠٠ هـ/١٢٠٣ م) صاحب عمدة الأحكام في معالم الحلال والحرام، ولأبي البركات النسفي (ت. ٧١٠ هـ/١٣١٠ م) شرح العمدة في عقيدة أهل السنة والجماعة لكن لم أجد في كتبه كمدارك التنزيل أو المنار أو كشف الأسرار، ولما توافق تواريخ موتهم على قول مؤلف هذه الرسالة، ولم أجد في كتبهم مثل هذا الكلام. وللنووي كتاب باسم روضة الطالبين وعمدة المفتين وتوفي في ٦٧٦ هـ كما قال المؤلف، وقال في كتابه في جلد ١١ وصفحة ٩٩: «...ولأن الناس اليوم كالمجمعين على أنه لا مجتهد اليوم...»، لذلك يمكن أن يقصد بـ"صاحب العمدة" أبو زكريا يحيى بن شرف الحزامي النووي الشافعي (ت. ٦٧٦ هـ/١٢٧٧ م).

115 انظر: روضة الطالبين للنووي، ٩٩/١١.

ثم من أراد تقليدَ مَنْ قال بإباحتها مثلاً بعد ثبوت اجتهاده فيها، واجتماع شرائط الاجتهاد عنده: فلا يجب عليه تقليدُ الأفضل.

وبالجملة مَنْ ثبت عنده إباحتها مثلاً اجتهاداً أو تقليدًا يجب عليه العمل بمؤدى / [٥٣ظ] الاجتهاد، وكذا الحال في الكراهة. أما من لم يثبت عنده الإباحة أو الكراهة فيجب عليه الكفُّ، كما أن مالكاً -مجتهدٌ بالإجماع- حينَ سُئل عن أربعين مسألة قال في ست وثلاثين منها: «لا أدري»،^{١١٦} ومثل هذا مروى عن أبي حنيفة أيضاً.

نجز تحريره بيمين جامع الفقير الى الله سبحانه فائض خليل غفر له، قُبيل ظهر الاثني عشر سلخ جمادى الآخرة لسنة سبع وعشرين بعد مائة وألف [١١٢٧] من هجرة سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم تسليماً كثيراً، والحمد لله أولاً وآخراً.

المصادر

- روضة الطالبين وعمدة المفتين؛
أبو زكريا يحيى بن شرف الحزامي النووي الشافعي (ت. ٦٧٦هـ/١٢٧٧م).
المكتبة الإسلامية، بيروت، ١٤١٢هـ/١٩٩١م.
- شرح فتح القدير؛
كمال الدين محمد بن عبد الواحد السواسي ابن الهام (ت. ٨٦١هـ/١٤٥٧م).
المطبعة الكبرى الأميرية، القاهرة، بولاق ١٣١٦هـ.
- شرح مختصر المنتهى الأصولي؛
القاضي عضد الدين بن عبد الرحمن الإيجي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م).
تحقيق: محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م.

Teşekkür / Acknowledgments

Makaleyi okuyarak görüşlerini benimle paylaşan Prof.Dr. Tuncay Başoğlu'na, Doç.Dr. Eyyüp Said Kaya'ya, Doç.Dr. Özgür Kavak'a, Dr. Orhan Ençakar'a, M.Tahir Büyükkörükçü'ye ve derginin kıymetli hakemlerine teşekkürlerimi sunarım. Yazıdaki bütün görüşlerin ve hataların sorumluluğu yazara aittir.

Bibliyografya

- Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.
- Acar, Nurettin Muhtar, *Sigara Hakkında İki Yazma Risale: Abdülmelik el-İsâmî'nin "Risâle celîle fi şurbi'd-duhân" ve Mustafa b. Ali el-Âmâsî'nin "Risale fi tahrîmü'd-duhân" Adlı Risâleleri* (yüksek lisans tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi, 2010.
- Âdû, Muhtâr Baba, "Tecezzü'l-ictihâd inde'l-usûliyyîn", *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhi'l-İslâmî*, 15 (1423/2002): 421-61.
- Akhisârî, Ahmed er-Rûmî , *Tütün İçmek Haram mıdır?: Bir Osmanlı Risalesi*, trc. Yahya Michot, Ayşen Anadol, Mehmet Yavuz, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Apaydın, Hacı Yunus, "İctihâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad> (12.10.2021).
- Aydüz, Salim, "İsmet Mehmed Efendi (ö. 1747) ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi", *Kutad-gubilig*, 15 (2009): 223-64.
- Aynî, Mehmed Fıkhî, *Risâle fi edebi'l-müftî*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Bahâî Mehmed Efendi, *Fetvâ-yı Duhân*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 587.
- Başoğlu, Tuncay, "Uyuşturucu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/uyusturucu> (12.10.2021).
- Bedir, Mürteza, "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıhın Son Fakihi İbn Abidin ve Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", İbn Âbidin, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Şerhu Ukûdi res-mi'l-müftî)*, trc. Şenol Saylan, İstanbul: Klasik, 2016.
- Bedreddin Simâvî, *Yargılama Usulüne Dair: Camiu'l-fusuleyn*, ed. Hacı Yunus Apaydın, trc. M. Selim Aslan v.dğr., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, IV-VI, Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310.
- Bilkan, Ali Fuat, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızadeliler ve Sivasiler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Bostan, İdris, "Kahve", *DİA*, erişim: 19 Kasım 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahve>.
- Buhârî, Tâhir b. Ahmed, *Hulâsatü'l-fetâvâ*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Damad İbrâhim Paşa, nr. 689.
- Burdurî, Mustafa b. Ali, *Risâle fîd-duhân*, Milli Kütüphane, Yazmalar, 06 Mil Yz A 1444/11.
- Bursalı Mehmed Tahir, "Fâiz Halil Efendi", *Sebilürreşâd*, 7/189 (1328): 119-20.
- Bursalı Mehmed Tahir, "Fâiz Halil Efendi", *Türk Yurdu*, 1. seri, 5/8 (1329): 1098-99.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul: Meral Yayınevi, 1971.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, I-III, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Câbizâde Halil Fâiz, *el-Kelimâtü'l-usûliyye fi massîd-duhân ve şurbi'l-kahve ve bel'i'l-afyân*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 3212.
- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Çakıroğlu, Ekrem, ed. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I-II, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.

- Cavusoglu, Semiramis, *The Kādizādeli Movement: An Attempt of Ser'at -Minded Reform in the Ottoman Empire* (doktora tezi), Princeton University, 1990.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadizādeliler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadizadeliler> (23.10.2021).
- Durmuş, Ali, *Osmanlı'da Dini Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadizādeliler Hareketi* (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, 2020.
- Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, nşr. Muhammed Hamîdullah, I-II, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1384-85/1964-65.
- Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlul Düzenli, İstanbul: Klasik, 2013.
- Emîr Pâdişah, *Teysîrû't-Tahrîr şerh alâ Kitâbi't-Tahrîr*, I-IV, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1350-51.
- Epstein, M., *The Early History of the Levant Company*, London: G. Routledge & Sons - New York: E.P. Dutton & Co., 1908.
- Esen, Bilal, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Hesap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hesap--matematik> (23.10.2021).
- Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, Cidde: eş-Şeriketü'l-Medîneti'l-münevvere li't-tıbaa ve'n-neşr, t.y.
- Grehan, James, "Smoking and 'Early Modern' Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)", *The American Historical Review*, 111/5 (2006): 1352-77. <https://doi.org/10.1086/ahr.111.5.1352>.
- Hâdimî, Ebû Saîd, *Risâletân fî hazariyyeti'd-duhân*, *Mecmûatîr-resâil* içinde, nşr. Konevî Abdülbâsir Efendi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302, s. 233-35.
- Hallaq, Wael B., *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Hallaq, Wael B., *Sharî'a: Theory, Practice, Transformations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Hallaq, Wael B. "Was the Gate of Ijtihad Closed?", *International Journal of Middle East Studies*, 16 (1984): 3-41. <https://doi.org/10.1017/S0020743800027598>.
- Hamevî, Abdünnâfi' b. Ömer, *Tahlîsü'l-insân min zulûmâtî'd-duhân*, nşr. Murat Polat, Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzû uyûni'l-besâir*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985.
- Islamic Ruling on Smoking*, ed. M. H. Khayat, Alexandria: World Health Organization, Regional Office for the Eastern Mediterranean, 2000. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/119631>.
- İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî)*, trc. Şenol Saylan, İstanbul: Klasik, 2016.
- İbn Emîr Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1983.
- İbn Nuceym, Zeynüddin, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, nşr. Zekerîyyâ Umeyrât, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1999.
- İbn Nuceym, Zeynüddin, *Fethu'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr: Mişkâtü'l-envâr fî usûli'l-Menâr*, I-III, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1355/1936.

- İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fıkıh*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351/1932.
- İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadır*, I-X, Bulak: Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1315-18.
- İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl: Bediü'n-nizâm el-câmi' beyne kitâbi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm*, nşr. Sa'd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî, I-II, Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1418-19.
- İbrâhim Efendi, *Risâle fî hakkı hurmeti'd-duhân*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Âtîf Efendi, nr. 841.
- İcî, Adudüddin, *Şerhu Muhtasari Münthe'l-usûl li-İbni'l-Hâcib ve Hâşiyetu Sa'duddîn et-Taftâzânî ve Hâşiyetu Seyyid Şerîf el-Cürcânî*, nşr. M. Hasan M. Hasan İsmâil, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2004.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, ed. *Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli*, İstanbul: IRCICA, 2011.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, ed. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, ed. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 1999.
- İpşirli, Mehmet - Mustafa İsmet Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi", *DİA*, erişim: 30 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahai-mehmed-efendi>.
- Jackson, Sherman A., *Islamic Law and the State: The Constitutional Jurisprudence of Shihâb al-Dîn al-Qarâfî*, Leiden: E.J. Brill, 1996.
- Kadızâde-i Rûmî, *Şerhu Eşkâlî't-te'sîs li-Şemseddin es-Semerkandî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 2324.
- Kalaycı, Mehmet - Eyüp Öztürk, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve Tahlılu'd-Duhân Adlı Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/1 (2017): 1-45.
- Kâtip Çelebi, *Mizanül-hakk fî ihtiyârî'l-ahakk*, nşr. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1980.
- Kavalcıoğlu, Abdullah, "Süfilerin Güncel Fıkıhî Tartışmalara Bakışı: Ankaravî'nin Tütün İçmenin Hükümünü Değerlendirishi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2020): 611-34.
- Kaya, Eyyüp Said, "Nevâzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevazil> (23.03.2022).
- Kesik, Beyhan, "Fâ'iz, Câbi-zâde Halil Fâ'iz Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, erişim: 09 Aralık 2020. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/faiz-cabizade-halil-faiz-efendi>.
- Kıyçak, Özgür, "Câbi-zâde Halil Fâ'iz'in Türkçe Şiirleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 43 (2019): 1862-1908.
- Kültürel, Zuhal - Aylin Koç, "Ruhsal Hastalıklara Dair Bir Risale: Sevdâ-yı Merâkiyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30 (2014): 217-44.
- Lekânî, İbrâhim b. İbrâhim, *Nasihatü'l-ihvân bi'ttinâbi'd-duhân*, nşr. Ahmed Mahmûd Âlü Mahmûd, Menâme: y.y., 1993.
- Matthee, Rudi, "Exotic Substances: The Introduction and Global Spread of Tobacco, Coffee, Cocoa, Tea, and Distilled Liquor, Sixteenth to Eighteenth Centuries", *Drugs and Narcotics in History*, ed. Mikulas Teich - Roy Porter, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 24-51. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511599675.003>.

- Mecmûa-i Resâil-i Halîl Fâiz Efendi*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 3212.
- Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fî usûliş-şerâi'*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1407/2006.
- Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl şerhu Mirkâtî'l-vüsûl*, I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 2011.
- Nablusi, Abdülğani b. İsmâil, *es-Sulh beyne'l-ihvân fî hükmi ibâhatî'd-duhân*, Dumaşk: Dâru Ninevâ, 1436/2015.
- Ofî, Mehmed Emin b. Hasan, *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*, İstanbul: el-Hac Mehmed Said, 1309. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=254842&tarama=m%C3%BCr%C5%9Fid+ihvan>.
- Özen, Şükrü, “Tütün”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tun#3-fikih> (24.09.2021).
- Risâletü'r-rûh*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, nr. 4047.
- Safayi, Mustafa, *Tezkire-i Safayi: (nuhbetü'l-aşar mi fevaidü'l-eşar) inceleme-metin-indeks*, haz. Pervin Çapan, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2005.
- Saylan, Şenol, “17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası: Ahmed Devleti'nin Risâletü'l-İnsâfiyye fî Bahsi'd-Duhâniyye Adlı Risâlesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2020): 27-57.
- Saylan, Şenol, “Tütün Kullanımına Mutedil Bir Yaklaşım: Şevkizâde Süleyman Efendi'nin Duhân Risalesi”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 6/2 (2020): 1399-1439.
- Seyyid Ali, *Risâle fî hakkî'd-duhân*, İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Yazma Eserler, OE Yz 0667/10.
- Sheikh, Mustapha, *Ottoman Puritanism and its Discontents: Ahmad al-Rumi al-Aqhisari and the Qadizadelis*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Sivâsî, Debbâğzâde Mustafa b. İbrâhim, *Risâle fî beyânî'd-duhân*, Milli Kütüphane, Yazmalar, 06 Mil Yz A, nr. 6325.
- Şahin, Osman, “Risâle fî hükmi't-tütün ve'l-kahve li-Muhammed Fikhî el-Aynî el-Hanefî Eminü'l-fetvâ (Dirâse ve Tahkîk)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018): 697-714.
- Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayi'ül-Fuzala: Şeyhi'nin Şaka'ik zeyli (inceleme-tenkitli metin-dizin)*, haz. Ramazan Ekinci, I-IV, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Tan, Taha Yasin, *Hanefî Furû Fıkıh Literatüründe Uyuşturucu Maddelerin Hükmi: İbn Kemal ve Ebussuud'un Afyon, Benc ve Haşîş Hakkındaki İhtilafları Örnekliğinde Bir İnceleme* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, 2020.
- Teftâzânî, *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*, Adudüddin el-İcî, *Şerhu Muhtasari Müntehâ'l-usûl* içinde, nşr. M. Hasan M. Hasan İsmâil, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424.
- Türkhan, Mehmet Sait, “Osmanlı-İngiliz Ticaret Tarihinin İngiliz Arşiv Kaynakları: State Papers Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies International Journal of History*, 11/5 (2019): 1753.

Üsmendî, *Bezlû'n-nazar fîl-usûl*, nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, 1412/1992.

Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, 2005.

Yılmaz, Fehmi, "Tütün", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tutun#1> (24.09.2021).

Yörür, Ali, "Cābîzāde Halil Fâiz Efendi'nin Râmî Mehmed Paşa'ya Sunduğu Bahâriyye'si", *Hikmet: Akademik Edebiyat Dergisi*, 5/10 (2019): 201-10.

A Methodological Debate on Opium, Coffee, and Tobacco During the Ottoman Period: Cabizade Halil Faiz Efendi and His *al-Kalimât al-uşûliyya*

Individual treatises in the Hanafi jurisprudential tradition provide an opportunity and space of legitimacy for the *madhhab's* legal positions. Jurists (*fuqahā*) mainly refer to the literature to consult texts (*mutūn*), collections on legal opinions (*fatāwā*), and treatises for examining social changes. The treatises addressed various subjects, including coffee, tobacco, cash waqfs, and hunting with firearms. Tobacco drew the attention of Ottoman scholars (*ulema*), who began writing on the matter in the seventeenth century. The government's strict measures against tobacco use and challenges among some scholars over their legal opinions on tobacco further kindled debates in the eighteenth century. Scholars, including Shaykh al-Islams, articulated various opinions on tobacco in their treatises and *fatāwā*. The variety of these opinions reflected methodological issues in jurisprudence. Notably, the scholars' positions on various issues such as independent reasoning (*ijtihād*), the divisibility of *ijtihād*, imitation (*taqlid*), and derivation of rules from legal principles or sources (*takhrîj*) all factored into the outcome and legitimacy of a jurist's studies as well as to the level of a *madhhab's* bindingness in the society. Therefore, treatise authors supporting the permissibility (*ibāḥa*) of tobacco argue, "No jurist capable of practicing *qiyās* (analogical reasoning) exists in their own times and thereby the item whose permissibility is discussed is permissible by the principle of original permissibility." The others holding the opposite argument emphasized that *qiyās* was possible and still applied.

Cabizade Halil Faiz (Jābîzāde Khalil Fā'iz, d. 1134/1722) wrote a short treatise on methodological issues that other authors too commented on in their works about "gulping opium", drinking coffee, and "smoking." Although these three issues were included within the treatise, opium and coffee mostly faded away as significant issues while the tobacco use remained under debate during the author's life.

Cabizade began teaching after he completed his studies in Istanbul, and it is reported that he "attracted many scholarly students" to his classes. Among his students were Mehmed İsmet Efendi (Meḥmed 'İşmet Efendi, d. 1160/1747), who was famous for his skills in poetry and in various sciences, and Salih Efendi Mimari (Şālîh Efendi Mî'mārî, d. 1188/1775), who was known for his astronomic tables. Cabizade's failure to pass on scholarly certificates (*ijāzah*) due to his unexpected death accounts for his inability to attain the fame he deserved, as it was later noted that

“nobody took an interest in publishing his works.” It is also reported that he took a break from teaching due to his experience with melancholic malady (*sawdā*), and committed suicide by hanging himself in the house near Yedikule on 11 Jumādā I, 1134 (27 February 1722). He is well known among contemporary scholars for his works on astronomy and mathematics as well as his mastery of Arabic, Persian, and Ottoman Turkish. He wrote treatises on Qur’ān commentary, literature, astronomy, mathematics, algebra, and *uṣūl al-fiqh* along with his poetry.

The treatise titled *al-Kalimāt al-uṣūliyya fī maṣṣ al-dukhān wa shurb al-qahwa wa bal’ al-afyūn* is included in a manuscript collection of Cabizade’s treatises, which bears an ownership statement for his student Mehmed İsmet Efendi. Only a unique manuscript copy of the treatise has been found, and it is cataloged in the collection of Veliyyüddin Efendi in the Beyazıt State Library [nr. 3212, vr. 51^b-53^a]. Its colophon reveals that it was written in the year 1127/1715. As various treatises of the author are catalogued in the collection of Veliyyüddin Efendi, this treatise is likely an autographed manuscript copy. The fact that the script that Cabizade himself copied is the same as the script of this treatise supports this argument.

In his treatise, Cabizade reproduces al-Ījī’s commentary on *Mukhtaṣar al-Muntahā* and the glosses on this work by Taftazānī and Sayyid Sharif al-Jurjānī, as well as Ibn al-Humām’s work *Sharḥ Faḥ al-qadīr*. Cabizade, who seems to have benefited from Ibn al-Ḥājjib’s work *Mukhtaṣar al-Muntahā*, outlines his views on *uṣūl al-fiqh* in bullet points. The first point is on the definition of *ijtihād*, the second is on the definition of *taqlīd*, the third one is on the duty of the one lacking capacity to make legal reasoning to imitate other *mujtahids*, the fourth is about the possibilities of the imitators (*muqallid*) on *taqlīd*, the fifth is on the possibility of a *mujtahid* imitating other *mujtahids*, and the sixth is on the permissibility of imitating a less capable jurist (*mujtahid mafḍūl*). After briefly outlining his views on these six points, Cabizade expresses his views by analyzing new issues such as coffee, opium, and tobacco, thereby solidifying his arguments. Each of these points does not exist in the treatises discussing the issues of tobacco. Unlike the treatise touching on similar subjects, in addition to legal reasoning and extraction of legal opinions, Cabizade tries to ground the jurisprudential debates around these issues in the context of theoretical jurisprudence.

This article briefly examines the biography of the treatise’s author, Cabizade Halil Faiz Efendi, and his works. It then discusses and analyzes the content of the treatise titled *al-Kalimāt al-uṣūliyya fī maṣṣ al-dukhān wa shurb al-qahwa wa bal’ al-afyūn*. It also reproduces the treatise as an appendix.

Keywords: *Ijtihād*, *taqlīd*, *nawāzil*, *fatwā*, opium, coffee, tobacco, Ottoman, Cabizade Halil Faiz.